

Mongolos jövevényszavaink kérdése.

Már PRAY GYÖRGY, BEREGSZÁSZI NAGY PÁL, HORVÁT ISTVÁN és FOGARASI JÁNOS megkísérelte, mint tudjuk, hogy többek között mongol szavakhoz is hasonlítson bizonyos magyar szavakat. E meglehetősen bizonytalan formájú mongol nyelvhasználat után lépett fel SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR első hírhedt nyelvhasználati munkájával: Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén¹⁾, melyben nem kevesebb mint 1150 magyar szóhoz keresett mongol rokonságot. Sajátságos, hogy ez a nagy anyag mennyire hasznavehetetlen a későbbi, mongolos elemeket vizsgáló kutatások szempontjából: a rengeteg délibábos szóhasználat mellett tömegesen hiányzanak azok a mongol szavak, amelyek valóban összefüggésbe hozhatók szókincsünkkel, nem ugyan közvetlenül, hanem mint török jövevényeink távolabbi rokonai. Később maga BÁLINT GÁBOR is visszavonta egyeztetéseinek egy részét: „A tamul-féle nyelvek nem ismerése miatt van az, hogy az évek előtt hevenyében összeállítottam 'Magyar-Mongol Párhuzam'-ban tett összevetések egy része ma nem állhat meg“. De BÁLINT GÁBOR ekkor már tökéletesen vad vizeken járt nyelvrokonság-kutató útjain: a mongol után a dravida nyelveket tette meg a magyar rokonául és egy meglehetősen zavaros turáni nyelvsaládba gyömöszölte a tamult, a magyart a mongollal együtt. Sajnálatos eltévelyedésének terjedelmes anyagát „GRÓF SZÉCHENYI BÉLA keletázsiai útjának tudományos eredményei“-ben adta ki 1897-ben (II. köt. 1—341. l.): „Tamul (dravida) tanulmányok. I. Tamul nyelvten, tekintet el a többi tizenegy társnyelvre és a magyarra. II. Magyar—tamul gyöknyomozó szótár tekintettel a középturánság főbb nyelveire.“ Pár évvel rá megint egy másik fantaszta nyelvhasználat mellett kötött ki, és az eddigi „rokonok“ mellé odavonta a kaukázusi kabard nyelvet is: 1. Kabard nyelvten (litografált), 320 l., Kolozsvár 1900; 2. Lexicon Cabardico-Hungarico-Latinum, XXII,

¹⁾ A Párhuzam alcíme: *Madsar Mongol khojor khele adalítkhakhho bicsik*, alatta zárójelben a magyar fordítása: Magyar mongol két nyelvet egyenlítő irat (Budapest 1877). Ez az alcím SZINNYEY, Magyar írók I, 419. l. tévesen különálló munka gyanánt szerepel.

612 l., Kolozsvár, 1904. BÁLINT GÁBOR tanul és kabard nyelv-hasonlításai mellett minduntalan feltűnnek mongol példák is, de ezeket az egyeztetéseket nemcsak hogy cáfolni nem érdemes, hanem figyelembe sem lehet többé venni.

BÁLINT GÁBOR Párhuzama nyomán kezdett foglalkozni bizonyos magyar szavak magyarázatával BUDENZ JÓZSEF, A magyar szókincs eredetéhez — szóegyezés adatok főleg a keleti altáji nyelvcsoporthól: NyK. XX, 147—55. c. cikkében, amelyben először jelennek meg mongol egyeztetések komoly formában, a nélkül azonban, hogy BUDENZ ezekből az egyezésekből a mongol nyelvvel való szorosabb kapcsolatra következtetett volna. A BUDENZ-féle szójegyzékben találjuk pl. a következő szavakat: *ildomos, érdem, görény, hiúz, hölgy, zerge, bika, borjú, ökör, üdő, kos, kecske, tulok, ürü, kan, borz, teve, tűzok, daru, cakó, gyeplő, hurok, harang, birka, bibasz* stb., majd a NyK. XXII, 319. l. pótlékként: *imeg, kutya, hodály*. Egynéhány elhibázott etimológiától eltekintve javarészt török (bolgár-török) jövevények fordulnak tehát elő BUDENZ jegyzékében, de feltűnik benne egy-két olyan szó is, amely a későbbi kutatások során kimondottan mongol eredetűnek szerepel.

Világosan mongol eredetű szavak kérdését először SIMONYI vetette fel a FUF. I, 126—8. l. megjelent „Mongolisches im Ungarischen“ c. dolgozatában. SIMONYI szerint közvetlenül a mongolból való: *hiúz, hölgy, zerge, tulok, hurok, harang*, viszont közvetett úton jutott volna a mongolból nyelvünkbe a *görény* és *hagyma*; mongol szempontból vizsgálta továbbá még *ildomos, érdem, ige, erkölcs* szavakat is, és végül feltételesen mongol eredetű volna egy jegyzete szerint az *öböl, kökörü, sajin, ? valaki*.

MUNKÁCSI BERNÁT szintén foglalkozott a mongolos jövevényszavak kérdésével (Hunn nyelvemlékek szókincsünkben: Ethn. XII, 396—404; Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen: KSz. II, 186—98; Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez: NyK. XXXII, 271—302, 369—98; továbbá NyK. XX, 474); az ő nézete szerint valamennyi mongolos elem közvetett — mint a bolgár-török nyelv mongol kölcsönzései — úton került szókincsünkbe. MUNKÁCSI félig-meddig BUDENZ nyomán jár abban, hogy nem választja el élesen és világosan a mongolnak tartott elemeket a hasonló keleti török szavaktól.

Mindkét felfogással szemben elutasító álláspontot foglalt el GOMBOCZ ZOLTÁN (Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der unga-

rischen Sprache: MSFOu. XXX, 31—34), aki nemcsak SIMONYI (a magyarságnak mongol törzsekkel való érintkezése) és MUNKÁCSI (a húnok nyelvéből ugor-török, ócsuvas közvetítés) történeti feltevéseit cáfolta meg, hanem arra is rámutatott, hogy tisztára nyelvészeti kritériumok alapján sincs okunk és jogunk külön mongol vagy mongolos jellegű jövevényréteget felvennünk. Külön cáfolta MUNKÁCSI három legerősebbnek látszó bizonyítékát, a *hiúz*, *hölgy*, *hagyma* szavak mongol származtatását.

GOMBOCZ alapos érvelése ellenére is bizonyos kétségeket érzett e téren PAASONEN (A magyar nyelv régi török jövevényszavai: NyK. XLII, 38), és különösen a *homok* és a *harang* alapján arra a feltevésre jutott, hogy „... a mongol jövevényszavak kérdése még nem érett meg arra, hogy levegyék a napirendről“. Ugyanakkor NÉMETH GYULA, *Mongol elemek a magyar nyelvben*: Nyr. XLII, 241—6 szintén a mongolos elemek mellett történelmi lándzsát. NÉMETH GYULA véleménye szerint részben hangtani, részben alaktani kritériumok biztosítják a *bodor*, *boglya*, *dél*, *egyéb*, *érdem*, *gödény*, *harang*, *homok*, *ige*, *ildomos*, *kölesön*, *ok*, *öböl*, *ölyü* mongol származását. Ezek a mongol elemek szerinte sem közvetlenül, hanem a bolgár-török közvetítéssel kerültek nyelvünkbe¹). És NÉMETH itt igen fontos újabb elemet vitt be a kérdés vizsgálatába: a közvetítés előfeltételéül igen régi bolgár-török és mongol nyelvi érintkezést vett fel. Ennek a feltevésnek a gyümölcse a csuvas—mongol nyelvi kapcsolat anynyit vitatott problémája.

PAASONEN és NÉMETH cikkeire mintegy válaszként megint visszatért GOMBOCZ a kérdésre (Török jövevényszavainkhoz. 1. *Érdem*, *ildom*, *dél* és mongol jövevényszavaink kérdése: MNy. XIII, 97—101) és újra hangsúlyozta, hogy továbbra sem látja indokoltnak külön mongol réteg feltételezését, még közvetett elemek formájában sem. Egyben kimutatta, hogy az *érdem* és az *ildom* minden kétséget kizáró módon a török szókinészhez tartozik, a *dél* (és *döl*) pedig szintén szabályos, lambdacizmust felmutató bolgár-török alak. Véleményét megismételte 1930-ban a bolgár-török jövevényszavakról tartott egyetemi előadásairól készült könyvművelés jegyzeteiben is. (Vö. 12. §, 16—9. l.: Állítólagos mongol jövevényszavaink kérdése.)

¹) NÉMETH GYULA idézett dolgozatában (245) ugyan még azt mondja, hogy „nem zárkozhatunk el ... teljesen még attól a gondolattól sem, hogy a magyar-mongol érintkezés közvetlen volt“, azonban későbbi ezirányú munkáiban ezt a nézetet már nem hangsúlyozta.

A kérdés azonban, úgy látszik, még mindig nem tekinthető lezártnak. Újabban MUNKÁCSI B., Ungar. *tulbó* und *tömlö*: MSFOu. LXVII, 284—9. ismét felelevenítette a vitát és most már pontosan leszögezte, hogy a *dél*, *harang*, *kölcsön*, *öböl*, *tulbó* és *tömlö* szerinte mongol jövevénynek tekintendő a bolgár-török nyelvben, mert e szavak pontos megfelelői csak mongol nyelvtérületről mutathatók ki. Még inkább figyelemreméltó, hogy az EtSz. legújabb füzetében (s. v. *erkölcs*) mintha enyhült volna Gombocz határozottan elutasító álláspontja, mert az esetleg lehetséges magyarázatok közt kérdőjelekkel kísérve ugyan, de ott találjuk a végső fokon mongolnak minősíthető forrást is. Azóta NÉMETH GYULA újra állást foglalt régi nézete mellett: „A magyar nyelv bolgár-török jövevénytörzsei között több mongol eredetű szó van (*kölcsön*, *ige*, *öböl*, *ölyű*), melyek a bolgár-törökben mongol jövevénytörzsek voltak.” (A törökség őskora: Berzeviczy-Emlékkönyv; kny. 15. l.) A csuvas—mongol nyelvi érintkezés kérdésében pedig a legkiválóbb mongolisták nyilatkoztak, így RAMSTEDT és POPPE, ezek azonban egyértelműleg azon a nézeten vannak, hogy ilyen érintkezésről, ill. az érintkezés következményeként csuvasba került mongol jövevénytörzsekről beszélni nem lehet.

A kérdés eddigi vizsgálata során — mint láttuk — teljesen kiküszöbölődött a közvetlenül mongolból származó mongol jövevények elmélete, ezzel szemben többen változatlanul védelmezik a közvetett úton nyelvünkbe jutott mongol elemekről vallott felfogást. A vita tehát csak egy másodlagos fontosságú részletben jutott nyugvópontra. Valóságban azonban nem is az a lényeges, hogy közvetlenül vagy közvetve, ha pedig közvetve, akkor közelebről milyen úton-módon kerültek a magyarba mongol vagy mongolos elemek, hanem elsősorban arra kell keresnünk megnyugtató feleletet, vajjon csakugyan vannak-e nyelvünkben ilyen elemek. Ezt a kérdést pedig, mint azt annak idején már Gombocz leszögezte, kizárólag nyelvi kritériumok alapján lehet eldönteni, csak ezután kerülhetnek szóba az esetleges történelmi szempontok is.

SIMONYI, MUNKÁCSI és NÉMETH kutatásai során meglehetősen egységesen kialakult nyelvünk mongolos elemeinek a szójegyzéke. Kétségtelen, hogy első feladatunk ennek a jegyzéknek a számontartása és kritikai megrostálása. Természetesen még akkor is akad benne gyomlálni való, ha csakugyan indokolt, hogy általában külön mongolos jellegű réteget vegyünk fel nyelvünkben, de ebben az esetben persze arra is lehet számítani, hogy — mint annak idején

SIMONYI írta — a lista még gyarapodhat is. Ellenben ha a kritikai vizsgálódás során az derülne ki, hogy mikor egy-egy szó kielégítő magyarázatát, etimológiáját megtaláljuk, azt a mongolos elemek közül törölnünk kell, és hogy a jegyzékben csak azok a szavak maradhatnak meg, amelyek a magyarázatnak megfelelő anyag hiányában ezidő szerint még ellenállnak, akkor talán nem túlzás, hogyha a mongolos jövevény-*réteg* felvételével szemben továbbra is tartózkodó álláspontra helyezkedünk.

Ennek a szójegyzéknek a megvizsgálása ma bizonyos szempontból könnyebb, mint egy-két évtizeddel ezelőtt volt, mert azóta nemcsak a török, főleg a régi anyag, gyarapodott tekintélyes mértékben, hanem a mongol nyelvészet is sokkal biztosabb utakon jár, nem is beszélve nyelvjárási- és nyelvelék-anyagának ugrásszerű gazdagodásáról. Viszont bizonyos nehézségekkel továbbra is számolnunk kell. Így a bolgár-török nyelvről való ismereteink változatlanul szegényesek, Kelet-Európa X. sz. körüli és előtti török nyelvjárásairól való anyagunk továbbra is gyér és bizonytalan. Bizonyos fokig megnehezíti kutatásunkat a török és a mongol nyelvcsalád rokonsága is. Nem egyszer megesik pl., hogy valamely, török nyelvekben elő nem forduló csuvas szó pontos megfelelője megvan a mongolban, s már-már arra hajlunk, hogy a csuvas adatban mongol jövevényt sejtünk, mikor váratlanul előbukkan az elszigeteltnek látszó csuvas adat megfelelője török nyelvelékekből is, annak bizonyosságául, hogy a csuvas szó nem jövevény, hanem a régi közös török-mongol (altaji) szókincs egyik megőrzött régisége.

A szójegyzékből kirekesztettem a finnugor eredetűnek bizonyult *hölgy*, *hagyma*, *köd* szavakat, áthidalhatatlan hangtani nehézségek miatt a *hiúz*-t és az *egyéb*-et, végül jelentéstani okokból a *görvély*-t. Az így megmaradó többi szavak közül először tárgyalom azokat, amelyeket pusztán hangtani kritériumok alapján utaltak a mongolos elemek közé, majd pedig azokat kerítem sorra, amelyek mongolságát azzal bizonyítják, hogy csak a mongolból mutathatók ki, ill. a mongolon kívül csak a csuvasban vannak megfelelői.

*

1. bodor. (NÉMETH: Nyr. XLII, 243.)

NÉMETH GYULA i. h. e szónak a mongolos elemek közé való sorolása megokolásául ezt írja: „A szónak egy részében . . . a török *p*, *t*, *k*-nak a magyarban *b*, *d*, *g* felel meg, holott a rendes meg-

felelés mindenütt *p*, *t*, *k* . . . ezek pedig nem lehetnek egyebek, mint a szóknak mongol, vagy mongolos alakjai. Különösen kiemeltem, hogy itt egy szó sincs, melyet a mongolból ki ne tudnánk a megfelelő alakban mutatni (s van olyan, amely csak a mongolból van igazolva).“ Ilyenek: 1. *öböl*; 2. *bodor*, *gödény*, *ildomos*; 3. *ige*. Hasonló megállapítást már GOMBOCZUÁL (BTLw. 167) is olvasunk azzal a különbséggel, hogy GOMBOCZ nem beszél mongol elemekről, továbbá, hogy szerinte az 1. csoporthoz tartozik még a *csabak*, *csibe*, *kobak* is (ezeket NÉMETH joggal hagyta ki a bolgár-török elemek közül), a 2.-hoz a *köd* (ezt is indokoltan törölte NÉMETH a török jövevények közül), a 3.-hoz pedig az *agár*, *bögöly*, *cége*, *csiger* (itt is hasonló nehézségek voltak). Valóban érdekes, hogy GOMBOCZ jegyzékéből a nem török, vagy kései török (kún) szavak törlése után csupa olyan maradt meg, amely a mongolos elemek sorában már régóta szerepelt. Nem lehetetlen, hogy egyszerűen csak tollhiba az, hogy a *bodor*, az egyetlen szó, amelynek mongolságáról eddig még nem volt szó, sőt amelyet a mongolból sem tudtak kimutatni, szintén bennmaradt a jegyzékben.

Mielőtt az *öböl* és társainak a szabályos *-k-*, *-t-*, *-p-* megfeleléstől eltérő viselkedéséből messzebbmenő következtetéseket vonnánk le, helyénvaló volna azt megállapítani, hogy a kérdéses szavak török megfelelőiben ősi fokon csakugyan *-k-*, *-t-*, *-p-* veendő-e fel. GOMBOCZ e példákat „néhány nem egészen bizonyos eset“-nek minősítette; részünkről az egyes szavaknál külön-külön fogjuk megkísérelni annak megállapítását, hogy őstörök szempontból szóbelseji *-k-*, *-t-*, *-p-* vagy *-g-*, *-d-*, *-b-* sorba tartozó alakból kell-e kiindulnunk.

A *bodor* etimológiáját különben nem tartotta megnyugtatónak már a BTLw. 48 sem, még tartózkodóbb az EtSz. I, 436. Minden valószínűség szerint a szó nem is török eredetű, hanem nyelvünk eredeti, finnugor rétegébe tartozik, amint arra, úgy látszik, PAIS: MNy. XI, 359 gondol; egy lehetséges finnugor megfejtést WICHMANN: Ung. Jb. VII, 185 nyújt.

Függetlenül most a finnugor etimológiától, megállapíthatjuk, hogy a törökből a magyar *bodor*-hoz kapcsolt miser *bödörä* 'kraus' | bask. *büzürä* | kirk. *büjrä* csakugyan nem tartozik össze, mint WICHMANN i. h. is helyesen mondja, a továbbiakban idézett kirk. *budur* 'rauch, zottig' | csag. *budur* 'holperig' szavakkal. Turkológiai szempontból egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy egyik csoport részére sem vehetünk fel szóközépi őstör. *-t-*.

Nem lehetetlen, hogy a kirk. *büjrä* stb. csoporttal összefüggésbe hozhatjuk mint mélyhangú megfelelőket:

alt. *püjras* 'kraus' (RADL. IV, 1309), valamint a 'bajúsz, szakál' jelentésű következő szavakat (itt részletesen l. EtSz. I, 235): oszm. *bijüq*, bask., kum. stb. *müjüq*, azerb. *büq*, jakut *bitik*; ezekhez kapcsolandó Kašy. *büdiq* 'Schnurbartspitze'. Az őstörök szempontból felveendő **bid-* reflexei a többi altaji nyelvekben (vö. VLADIMIROV, Sravn. gr. 174):

Irod. mong. *buji-gir* 'frisé, moutonné, crépu, velu, hispide, hirsuté' (Kow. II, 1206); *buji-yi* 'göndörödni' | khalkha *бүдзэгвр* (mélyhangú alak), *бу-дзэгвр* (magashangú alak) 'курчавый, косматый' (VLAD. i. m. 132) | burját *burcégar*, *burcéger* 'lockig' (CASTRÉN, Burj. 171). A mongol *buji-gir*, *buji-yi* eredetibb alakja *budi-gir, *-yi*; a jakut *bujurxai* 'kraus' és *bujurui* 'sich kräuseln' (BÖHTL. 143) mongol jövevény.

Goldi *budakta*, *bujahta* | olcsa *bujakta* | orocs *budzjakta* 'the chin, the beard' (P. SCHMIDT, The Language of the Oroches 27; szerinte az olcsa és a goldi alak is hasonló).

Még a *bodor* szóval kapcsolatban tett elvi jelentőségű megállapítással kell röviden foglalkoznunk: a szóbelseji *-k-*, *-t-*, *-p-* vel szemben mongolos-e a *-g-*, *-d-*, *-b-*, ill. ha ilyen megfelelés mutatkozik egyes esetekben, önmagában bizonyíthatna-e ez mongol közvetítés mellett?

a) Általánosságban őstör. szóbelseji *-q-*, *-k-* nak az ősmongolban is *-q-*, *-k-* felel meg, melynek mai reflexei *-x-* ill. *-ç-*, *-k-*, *-k̄-*.
Ime néhány példa épen jövevénytiszavaink közül:

tör. *baqa*, *baya* ~ irod. mong. *baqa* ~ magyar *béka*

tör. *buqa*, *buya* ~ irod. mong. *buqa* ~ magyar *bika*

tör. *baqai* ~ mandzsu (< mong.) *baqalji* ~ magyar *boka*

tör. *saqal* ~ irod. mong. *saqal* ~ magyar *szakál*

tör. *ékiz*, *ikiz* ~ irod. mong. *ikeri* ~ magyar *iker*

tör. *öküz* ~ irod. mong. *ükeri* ~ magyar *ökör*

Érdekes, hogy néhány esetben őstör. *-g-*, ill. *-g-* nek is *-k-* felel meg a magyarban; a mongolban ilyenkor pontosan a török hangállapot tükröződik vissza:

tör. *garayan* ~ irod. mong. *garayana* ~ magyar *kalokány*

tör. *tägir* (= oszm. *dävir*) ~ irod. mong. *tegere* ~ magyar *teker*

tör. (krm.) *tögäräk* ~ irod. mong. *tögürig* ~ magyar *tükör*

Egyetlen egy esetben felel meg tör. *-k-* nak mong. *-g-*:

tör. *jäkän, jikän* ~ irod. mong. *ǰigesün* ~ magyar *gyékény*; azonban nemcsak hogy a török adatok közt is feltűnik olyan, mint a baraba *ǰigän, kirg. ǰigän, kún jegan*, hanem a mongol alak *-g-je* a gyakori mong. *-yasun, -gesün* képző (vö. POPPE: KSz. XX, 99) hatása alatt is keletkezhetett, ha ugyan valóban nem azonos vele.

Tegyük fel azonban, hogy más úton magyarázandó tör. *-k-* ~ mong. *-g-* megfeleléssel van dolgunk, melyek számát esetleg szaporíthatjuk is, továbbra is csak szórványos, és nem általánosan jellemző esetekkel állunk szemben, amelyek mongolos jelleget igazoló bizonyítékokat annál kevésbé alkothatnak, mert hasonló *-k- > -g-* változást felmutató alakok a török nyelvek egy részében sem ismeretlenek (vö. az előbbi *béka, bika* megfelelőit). Különösen fontos pedig, hogy ez a változás igen gyakori egy olyan nyelvben, amely igen régen, feltehetőleg már a honfoglalás előtt is hatással volt a magyarra. Ez a nyelv a kún, amelyről (a besenyővel együtt) NÉMETH GYULA e nyelvekre vonatkozó alapvető dolgozataiban (Árpád-kori törökjeink: Népünk és Nyelvünk III, 175 és főleg Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 54) kimutatta, hogy a tör. *-q-, -k-*nak rendszerint (nem mindig) *-g-* felel meg.

b) Az őstör. szóbelseji *-t-*nek az ősmongolban általában *-t-* (ma: *-tʰ-*) felel meg, amely *i* előtt *č-*-vé változik. Jövevényszavaink közül vö. pl.:

tör. *batır* ~ irod. mong. *bayatur* ~ magyar *bátor*

tör. *bitig* ~ irod. mong. *bičig* ~ magyar *betű*

tör. *čatır* ~ irod. mong. *čačır* ~ magyar *sátor*.

Egyéb példák:

tör. *ači* 'unoka' ~ irod. mong. *ači*

tör. *qatıy* 'erős' ~ irod. mong. *qatayū*

tör. *örtäng* 'posta-állomás' ~ irod. mong. *örtege* stb.

Egyes nyelvjárásokban ugyan előfordul *-t- > -d-* változás, pl.:

monguor *maṅu* 'mint, képen, -ként' ~ irod. mong. *metü*

monguor *χaḍoy* 'kemény, erős' ~ irod. mong. *qatayū*.

Ez a jelenség azonban még az egyes dialektusokon belül is szórványosaknak tekintendő, nemhogy a törökkel szemben mongolos sajátság számba mehetne.

c) Az őstör. *-p-*nek a mongolban nem *-p-* felel meg, ez a hang a nyelvjárások legnagyobb részében ismeretlen, a mongol írásnak sincs rá megfelelő jegye, csak újabban, de az is csak idegen szavak átírásában használatos. (Meg kell jegyeznünk viszont, hogy a *-b-*t

a nyelvjárások legnagyobb részében zöngétlen média, -*B*- helyettesíti.) A tör. -*p*-t mármost -*β*- képviseli, minthogy ennek a hangnak sincs megfelelő jele a mongol írásban, a -*γ*- és a -*g*- jelével helyettesítették. Az irod. mongol konvencionális átírásában megtartjuk a -*γ*-, ill. -*g*- betűt,¹⁾ annak a kiemelésével azonban, hogy ezek a betűk nem hangértéket jelölnek. PELLISOT tovább megy, a tévedések elkerülése végett ilyenkor mindig -²- (hiátus jel) segítségével írja át e mongol betűt. Érdekes ingadozás tapasztalható különben az idetartozó szavak helyesírásában az irod. mongolban, ahol e hangok átírására a -*γ*- és -*g*- mellett a -*b*- betűt is használják. De bármint is írják át e labiális spiranst tartalmazó szavakat, a nyelvjárásokban az ú. n. kétszótagok mintájára összevont hosszú magánhangzókcal vannak képviselve. Néhány példa jövevényszavaink közül:

tör. *qap̄γ* ~ irod. mong. *qayalya* (*qa'alya*) ~ khalkha *χālag* ~ magy. *kapu*

tör. *qopurčay* ~ i. mong. *qayurčay* (*qa'určay*) ~ harcsein *χārč'v᠒* ~ magy. *koporsó*

tör. *sipür-* ~ i. mong. *sigürde-* (*s'ürde-*) ~ harcsein *šūrda-* ~ magy. *sőpör*

tör. *j̄ipar* ~ i. mong. *j̄iyar* (*j̄'ar*) ~ khalkha *Dzār* ~ mandzsu *jarin* ~ magy. *gyopár*.

Az olyan esetekben, mint a *szapu* és a *köpönyeg*, amikor a magyar és a török -*p*-vel szemben -*b*-s alakot találunk a mongolban (*saba*, *kebeneg*), nyilván mongol nyelvi újabb török jövevényekkel van dolgunk.

Különben a szóbelseji -*b*-t tartalmazó mongol szavak bizonyító értékét épügy lerontják a török -*p*-s alakok mellett nagyszámban felűnő -*b*-s alakok, mint a *k ~ g* esetében fentebb láttuk. Megint rá kell mutatnunk, hogy a -*p*-vel szemben a -*b*- megjele-

¹⁾ A mongol írás *g*, ill. *γ* betűje nemcsak a régi zöngés bilabialis spiranst (*β*) jelöli, melynek az óstörökben zöngétlen bilabialis explosiva (*p*), a mai mongol nyelvjárásokban pedig összevonáson keresztül hosszú magánhangzó felel meg, hanem zöngés praepalatalis és postpalatalis explosívát (*g*, *g*) is. A mai nyelvjárásokban ez utóbbiak helyén legtöbbször zöngétlen médiát (*ġ*, *ġ*) találunk. A *g* és *γ* betű jelölhet végül eredeti zöngés praepalatalis és postpalatalis spiranst is (*γ* és *γ*), mely ma tudtommal egyedül a dahúrban él, a többi dialektusban eltűnt, ill. összevonáson keresztül hosszú magánhangzó jelzi egykori meglétét.

nése szinte szabályszerűnek mondható a kún és besenyő nyelvben, vö. NÉMETH GYULA, Die Inschriften 54—5.

Látjuk tehát, hogy a szóbelseji *-b-*, *-d-*, *-g-* semmiképen sem tekinthető szabályos mongol megfelelésnek a tör. *-p-*, *-t-*, *-k-*val szemben, az egyes szórványos esetek bizonyító erejét, pedig török adatok zavarhatják.

2. gödény. (BÁLINT, Párhuzam 16; BUDENZ: NyK. XX, 152; MUNKÁCSI: NyK. XX, 472, Nyr. XIII, 262; NÉMETH: Nyr. XLII, 245.)

E szóra aránylag kevés adat áll rendelkezésünkre.

Török:

Kirg. *kök qotan* 'Storch' (vö. GOMBOCZ, BTLw. 72) | csag. *gotan* 'der Pelikan (RADL. II, 607); قوتان 'pélican' (PDC. 422); *qutan* 'ua.' (Šejx Sul., ed. KÚNOS 139) | oszm. *qutan qušu* 'oiseau à grand bec de la famille du pélican' (BDM. II, 547) | jakut *kütän* 'ein besonderer Landvogel, von der Grösse des Kranichs' (BÖHTL. 73).

Mongol:

Irod. mong. *qutan* 'pélican, onocrotale' (Kow. II, 909) | mong. *chódaŋ* 'pelecanus onocrotalus' (PALLAS, Zoographia).

Mandzsú—tungúz:

Mandzsú *qótan* 'Pelikan; баклан, рыболов, пеликан, птица похожая на лебедя с острым клювом, и большим широким зобом, питающаяся рыбою и полевыми мышами' (GABELENTZ 135; ZACHAROV 284) | tung. *kutan* 'pelecanus onocrotalus' (PALLAS, Zoographia).

A magyar *gödény* egybevetése a fenti altaji szavakkal egy-két magyarázatot kíván. A hangrendi eltérés nem okoz különösebb nehézséget; hasonló jelenség az altaji nyelveken belül elég gyakori, s az is előfordul, hogy a magyar nyelv török jövevényszavaiban az a változat maradt fenn, amelyik a törökségben azóta kiveszett, vagy egy-két nyelvjárásra szorult vissza (pl. magyar *bövény*). A *gödény* alak hosszú *ö*-jét rendszeren magyar fejleménynek magyarázzák, noha igen réGINEK látszik. A szókezdő *g*-t is magyar fejleménynek tekintette GOMBOCZ és utána mások is, de PAIS DEZSŐ — mint szíves szóbeli közléséből értesülök — feltűnőnek tartja, hogy a *gödény*, s vele több más török jövevényszavunk (*gövény*, *gözü*, *?gügyü*) mind palatális hangrendű, első szótagjában labialis magánhangzóval, és lehetségesnek gondolja, hogy ezekben a szavakban a *k > g* hangfejlődés nem magyar eredetű, amit az is valószínűsíthet, hogy egyiküknek sincs ma a magyarban szókezdős *-k*-s változata.

A magyar *gödény* szóközépi *-d*-jét a török stb. *-t*-vel szemben mongolos sajátságnak tekintették.

A *bodor* szóval kapcsolatban már rámutattunk arra, hogy a török szóközépi *-t*-vel szemben szórványosan mutatkozó magyar *-t*-t nem tekinthetjük mongolos sajátságnak. Jelen esetben még azt is hozzá kell tennünk, hogy az elnagyolt átírású, PALLAS feljegyezte mongol *chódang*-nak nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk — hangtani bizonyításnál, arról nem is beszélve, hogyha pedig bizonyítékul elfogadjuk, akkor a szóvégi *ng* (:y) jelent újabbkomoly akadályt.¹⁾

Sajnos, a *qutan* szó etymológiáját nem ismerjük, s ma még azt sem tudjuk eldönteni, hogy altaji alapnyelvi szóval van-e dolgunk, vagy pedig valamelyik nyelvcsoporthoz (mandzsú-tungúz?) esetleg nem jövevény-e.

Figyelemreméltó, hogy szavunk az altaji csoporton kívül is ismeretes: megtalálható az ugor nyelvekben is (feltűnő, hogy PALLAS mongol adata milyen közel áll ezekhez):

vogul *χqtäñ*, *khwtëñ*, *khwtqñ* | osztják *χодъу*, *к'от'ъу*, *χотъу*, *χот'ъу*, *χодъу* 'Schwan' | magyar *hattyú*. Ezeket az ugor alakokat MUNKÁCSI: Ethn. VI, 137, NyK. XXV, 269 (a vogul szóról vö. GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 159) török jövevényeknek tartotta. PAASONEN hangtani ellenvetéseit (FUF. II, 102) meggyőzően megcáfolta ZSIRAL, Jugria 96, jegyz.

3. h o m o k. (BÁLINT, Párhuzam 21; PAASONEN: NyK. XLII, 38; NÉMETH: Nyr. XLII, 243.)

A megfelelő török szó a legtöbb dialektusban *qum*-nak ('Sand') hangzik, néhány nyelvjárásban azonban *qumaq* (csag., alt., sór, kirk.), ill. *kumax* (jakut) változatot is találunk. A GOMBOCZ, BTLw. 84 által idevont mongol adatot, *χomak*-ot az irod. mongolból *qumay* és *qumaki* 'sable fin, grains de sable; poussière d'eau' (Kow. II, 934) alakban mutathatjuk ki, ezekhez csatolhatjuk még: *monguor χumog* 'poussière, pierre, etc. mêlées aux grains qu'on vient de battre' (DE SMEDT—MOSTAERT 182).

¹⁾ A fenti adatokhoz csatolhatjuk még: karakirgiz *kutan* 'gém' (ALMÁSSY: KSz. II, 116), továbbá turki *قودان qodan* 'the water hen, gallinula chloropus' (SHAW, A Sketch of the Turki Language 214). Különösen érdekes ez utóbbi turki szó, melynek idetartozása jelentésbeli eltérése ellenére sem lehet kétséges. A fent tárgyalt kérdés szempontjából főleg szóközépi *-d*-je érdemel figyelmet. [Korr. jegyzet.]

Különös, hogy erre a törökségben általánosan elterjedt szóra alig egy-két adatunk van a mongolságból (a mandzsu—tungúz nyelvekben teljesen hiányzik), s ezek közül is az egyik az monguor nyelvi feljegyzés, tehát egy olyan nyelvjárásból való adat, amelyikben igen sok a régi török jövevény. Nem sietünk azonban messzemenő következtetést vonni ebből a sajátságos körülményből, mert hiszen az sem lehetetlen, hogy a régi mongolban szavunk általánosabban el volt terjedve, ha meg jövevény volna mégis, akkor viszont nagyon régi jövevény is lehet.

A *homok* szóban az eddigi kutatók szerint a mongolos kritériumot a szókezdő *h-* jelentené, de kifogásolható volna a szóvégi *-k* is, amely bizonyos felfogás szerint bolgár-török jövevényekben hasonló helyzetben nem fordul elő.

E két elvi jelentőségű megállapítás közül vegyük közelebb-ről szemügyre mindenekelőtt az elsőt: miként viselkedik az altaji alapnyelvi *q-* és *k-* a mongolban és a törökben.

a) A mongolos elmélet képviselői szerint a magyar *homok* szókezdő *h-*ja nem magyarázható meg a törökből, ahol ilyen szókezdet nincs, ill. ritkaság, hanem csak a mongolból, ahol viszont a *χ-* szókezdet általánosan elterjedtnek mondható.

Ha a mai mongol nyelvjárásokat vesszük, akkor csakugyan azt tapasztaljuk, hogy legnagyobb részükben az ősmong. **q-*nak és **k-*nek *χ-* felel meg. Ez az általános kép a részletekben azonban némi speciális alakulást is mutat.

Vegyük előbb a szókezdő *k-* esetét. A nyelvjárások egy részében *χ-* reflex lép fel. Így van ez a következő nyelvjárásokban:

Khalka *χᠣᠨᠳᠠᠢ* 'homorú', *χᠡᠲᠡ* 'tűzszerszám' *χᠣᠳᠤ* 'puszta', *χᠣᠯ* 'láb' (a példák RAMSTEDT, *Das Schriftmongolische und die Urgamundart*: JSFOu. XXI, 2-ből valók) | darhat *χecū* 'nehéz', *χᠣχᠡ* 'kék', *χᠣᠯ* 'láb', *χülᠡ* 'vární' (SANŽEEV, *Darchatskij govor*, Lgd. 1930) | a belsőmongóliai nyelvjárások egy részében (saját feljegyzéseim nyomán): ognut *χᠣᠷᠠᠭ* 'híd', *χurᠡ* 'udvar', *χᠡᠯ* 'nyelv', *χᠡᠪᠠᠯ* 'has' | harcsin *χᠣᠷ* 'temető', *χᠡᠷᠡᠭ* 'ügy, dolog', *χᠣᠨᠳᠠᠢ* 'nehéz' | óhan *χul* 'láb', *χitᠡᠨ* 'hideg' | a burját nyelvjárások egy részében: alar-burját *χᠣᠯ* 'láb', *χᠡᠲᠡᠭ* 'nyelv', *χᠡχᠡ* 'kék', *šilyähäy* 'lőszőr' ~ irod. mong. *kilyasun*, *šohöl-* 'neheztelni' ~ irod. mong. *kisayul-*, *šürhäh* 'serke' ~ irod. mong. *kijursun* (POPPE, *Alarskij govor I—II*, Lgd. 1930—1) | barga-burját *χurūn* 'görény', *χᠡᠪᠲᠡ* 'feküdni', *χᠡᠯ* 'nyelv', *čimsi* 'köröm' ~ irod. mong. *kimusun*, *šalgähü* 'lőszőr' ~ irod. mong. *kilya-*

sun.¹⁾ (POPPE, Skizze der Phonetik des Bargu-Burjätischen: Asia Major VII.)

A nyelvjárások más részében *k'*, ill. *k*- az ósmong. *k- folytatása. Így pl. *k'*- fordul elő: dahúr *k'éli* 'nyelv', *k'éry* 'szél', *k'ük* 'kék' (POPPE, Dagurskoe narečie, Lgd. 1930) | monguor *k'udor* 'hegyszoros' ~ irod. mong. *kötül*, *k'ubzi* 'erő' (DE SMEDT—MOSTAERT, Dict. monguor-français, Pékin 1933) | ordosz *k'üs* 'köldök', *k'un* 'ember' (uo.).

Tiszta *k*-t találunk az oirat nyelvjárásokban: kalmük *kün* 'ember', *kes^g* 'darab', *köwün* 'fiú' (RAMSTEDT, Kalmückische Sprachproben: MSFOu. XXVII) | bait *kecū* 'rettenetes, nehéz', *kök* 'kék', *kid* 'templom' | derbet *kökö* 'zöld', *küčün* 'erő', *kümün* 'ember' | mingat *kelnā* 'szól', *kürč-irji* 'megérkezett' | dambi-elet *kökö* 'kék' | zahacsin *küji* 'tömjén', *küčün* 'erő' | urjanha *köligi* 'árnyék', *kün* 'ember'. (A kobdói oirat nyelvjárások példáira vö. VLADIMIROV, Obrazcy mongol'skoj sievesnosti, Lgd. 1926.) Hasonló megfelelés mutatkozik bizonyos burját nyelvjárásokban is, pl.: nizsneudinszki burját *kērē* 'mező', *kürjē* 'vő', *kōⁱhō^r* 'hab', *turū* 'zuzmara, dér' ~ irod. mong. *kirayu* (SANŽEEV, Fonetičeskie osobennosti govora Nižneudinskih Burjat) | afganisztáni mogul *kuundu* 'nehéz', *köl* 'láb', *kei* 'levegő, szél', *kuju* 'nyak' (RAMSTEDT, Mogholica: JSFOu. XXIII, 4).

Az ósmong. *q- alakulása a mai nyelvjárásokban jóval egyöntetűbb; csaknem mindenütt *χ*-t találunk:

Khalkha *χa^tū* 'kemény', *χurā*- 'gyűjteni', *χog* 'söpredék' | darchat *χalgā* 'kapu', *χolā* 'torok', *χū* 'mind', *χamār* 'orr' | ognut *χurū* 'ujj', *χiltā* 'észak', *χonū* 'juh' | harsin *χot^v* 'város', *χudug* 'kút', *χārč^vug* 'doboz', *χāč* 'olló' | óhan *χōson* 'üres', *χarv* 'fekete' | alarburját *χalūy* 'vidra', *χoñšor* 'csőr', *χusū* 'kos' | bargu-burját *χayāt* 'fél', *χonū* 'juh', *χujj^k* 'páncél', *χur* 'eső' | kalmük *χōn* 'juh', *χur* 'eső', *χürm* 'lakoma', *χāγās* 'honnan' | bait *χatū* 'erős', *χōitō* 'hátulsó' | derbet *χaw^r* 'tavasz', *χojir* 'kettő', *χulūyünū* 'egér' | mingat *χot^o* 'város', *χojülū* 'ketten' | dambi-elet *χān* 'fejedelem' | zaha-

¹⁾ A burját nyelvjárásokban szabályszerű a *k*-nak *i* előtt 1. *t*-vé (nizsneudinszki dialektus, vö. SANŽEEV, Fonetičeskie osobennosti govora Nižneudinskih burjat), 2. az unguini és bóhani nyelvjárásban viszont *s*, *š*, *š*, *ž*-vá való változása (SANŽEEV, Pesnopenija alarskich burjat: ZKV. III, 464—5). A barga-burjátban ugyanilyen helyzetben *š*-et találunk (POPPE: Asia Major VII, 359). Hasonló jelenséget ismerünk egyes dahúr dialektusokban (LIGETI, Rapport préliminaire 43) és a monguorban is (DE SMEDT—MOSTAERT: Anthropos XXV, 805 köv.).

csin *χalūn* 'meleg' | urjanha *χurdn* 'gyors' | monguor *χaḡḡy* 'kemény', *χugoli-* 'törni', *χūbēin* 'régi' | ordosz *χagal-* 'válni', *χugal-* 'törni'.

Egészen szórványosan *kχ-* megfeleléssel is találkozunk, mint a nizzneudinszki burjátban¹⁾: *kχara* 'fekete', *kχužā* 'mindig', *kχoriy* 'hús', továbbá a buthai dahúrban (saját feljegyzésem): *kχordḡ* 'gyorsan', *kχālvḡ* 'ajtó', *kχoir* 'kettő'.

A *q-* reflex jóformán egyedül az afganisztáni mogolra szorítkozik, ahol *qarō* 'fekete', *qamtu* 'együtt', *qurḡun* 'gyors', *qolō* 'messze-féle' alakok ismeretesek. Ugyan egyes kanszui, ú. n. archaikus nyelvjárásokban is feltűnik a szókezdő *q-* megfelelőjeként *k-* (pl. a šera jögur és širingol dialektusban is), azonban ez a nyelvi anyag nem nyelvész utazók elnagyolt átírásában áll rendelkezésünkre, s így csak fenntartással használhatjuk fel.

Gombocz i. m. a mai mongol nyelvjárások vallomását elutasította azzal, hogy a mongol nyelv emlékei alapján föltehető, hogy a magyar nyelv legrégebb török jövevényeinek átvétele korában az ősmong. **q-*, **k-* még csakugyan *q-*, *k-*-nak hangzott.

Az igazat megvallva, az idézett nyelvemlékek tanúsága korántsem egyértelműen megnyugtató. Az örmény Kirakosnál pl. már RAMSTEDT: JSFOU. XXI, 2: 9 jegyzetben *qoina*, *qurqan* alakok mellett *kh-*val kezdődő szavakat is idéz. Az ú. n. négyszögletű, vagy 'phags-pa' írásban a szókezdő *q-* helyén a tibeti írás *kh-* jegyének megfelelő betű szerepel, így *kha-'an*, *khub-čhi-ri*, *kha-ri-ya-than*, *kha-la-'un*, *kho-rin* és *k'u-čhun*, *k'u-lug* olvasatokat jegyezhetünk ki a 'phags-pa' írásos feliratokból.

Ha a többi eddig elhanyagolt nyelvemléket, így elsősorban az arab és kínai átírt mongol szövegeket is figyelembe vesszük, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a mongol nyelv legrégebb emlékeinek a korában, a XIII.—XIV. sz.-ban az ősmong. *q-*, *k-* realizálódása terén a maihoz hasonló helyzetet találunk, talán azzal a különbséggel, hogy a szókezdő *χ-* még nem volt annyira elterjedtnek mondható, mint ma.

Arab átírt mongol nyelvemlékekben, mint pl. a leideni névtelen szótárirónál a *q-* és *k-* általános: *qalūn* 'hőség' | *qara* 'fekete' | *qorqai* 'fereg' | *qurūn* 'ujj' | *qimusun* 'köröm' | *qulquna* 'egér' | *qōla* 'torok' | *kēli* 'has' | *kūjeün* 'nyak' | *kōlesün* 'izzadság' |

¹⁾ CASTRÉN burját nyelvtanának pontatlanabb átírásában egyszerűen *k-t* ír, pl.: *kara* 'fekete', *kudek* 'kút', *koto* 'has' stb.

köke 'kék' | stb., és ritkaságszámba megy a *χan* 'fejedelem' és *χatun* 'fejedelemasszony'-féle szókezdet. Ugyanez a helyzet Ibn Muhannā-t illetőleg is.

Ugyanekkor viszont a kínai átírási szövegekben a szókezdő *χ*-használata mondható általánosnak. A Mongolok Titkos Történetében, a Hua ji ji jü-ben stb. (részletes felsorolásukat l.: NyK. XLVIII, 325—6) pl. ilyen alakokat találunk: *χa-rin* 'visszatérve' | *χo-yi-na* 'azután' | *χu-r-dun* 'gyors' | *k'e-e-r* 'puszta' | *k'i-jü* 'tevén' | *k'e-e-jü* 'mondván' | *k'ö-ün* 'fiú' | stb. Azt látjuk tehát, hogy a kínai átírás hangjelölése pontosan egyezik a 'phags-pa-írási emlékével.

Nagy kérdés, hogy ez a XIII—XIV. sz.-i mongol hangállapot nem tekinthető-e viszonylag igen régi állapot tükröződésének. Nem kell túlságosan merésznünk lennünk a feltevésben, hogy arra gondoljunk, hogy a szókezdő *χ*-igen korán, valószínűleg már a magyar nyelv török jövevényeinek átvételekor is meglehetett, legalább egyes nyelvjárásokban. Ezt a feltevést valamennyire alátámaszthatjuk a mongol nyelvtípusú, X—XI. sz.-i emlékekkel rendelkező kitaj nyelvi glosszák közt előforduló egyik-másik adattal is, amilyen pl. a *χar*- 'nyilazni' (vö. LIGETI: MNy. XXIII, 308), amellyel az irod. mongol *qarbu*- 'ua.' és *qarangya* 'nyilvessző' szavak üggnnek össze.¹⁾

De bármennyire is lehetséges végeredményben a magyar *h*-szókezdet magyarázata a régi mongolból is, előbb azt kellene tisztáznunk, hogy csakugyan képtelenség-e török jövevénytiszavakban a szókezdő *h*-.

A mai török nyelvjárások közül mindössze kettőben ismeretes általánosan a szókezdő *χ*-, a jakutban és a csuvasban.

A jakutban eredetileg az egész velaris sorban *χ*-lehetett a megfelelés, ma azonban csak az *a* és az *o* előtt találunk *χ*-t, míg az *u* és az *i* előtt *k*-fordul elő, mint általában az egész palatalis sorban, pl.: *χarī* 'felsőkar', *χab*- 'megfogni', *χon*- 'eltölteni az éjtszakát', *χos* 'kettős'; viszont: *kus* 'kacsa', *kur* 'öv', *kumax* 'homok', *künā*- 'bosszankodni' (a magyar *kín* török megfelelői közé iktá-

¹⁾ A mandzsuban a szó elején bizonyos szavakban *q*-t és *k*-t találunk, másokban viszont *χ*-t és *x*-t: *qara*- 'körülnézni', *qalan* 'pajzs', *qa*- 'visszatartani, őrizni', *qoro* 'kár', *qotan* 'pelikán', *kemun* 'mérték', *keremu* 'sáne', *kurune* 'görény'; továbbá *χada* 'szikla', *χasa* 'sietni', *χonin* 'juh', *xele* 'néma', *xese* 'törvény, rend'. Hasonló kettőséget tapasztalunk a tungúz nyelvekben is. Az uráli, ill. az ugor nyelveknek ezt a többféleképpen alakuló kettőséget vizsgálja LAZICZIUS GYULA, Bevezetés a fonológiába 81—101.

tandó), *kīs* 'leány'. (Úgy látszik, hogy a jakutban ma nincs különbség a *k-* és a *q-* között; BÖHTLING és PEKARSKIJ legalább is nem tesz köztük különbséget.) Néhány példa a palatalis sorból: *kütän* 'gödény', *küöχ* 'kék', *kiäb* 'kép, minta, -ként', *käli* 'kölyű'.

A csuvasban is kétféleképen realizálódik az őstör. **q-*, ill. **k-*, t. i. az előbbi általánosságban *χ*-vá fejlődött, a *k-* ellenben változatlanul megőrződött: *χapχa* 'kapu', *χən* 'kín', *χəmla*, *χəmla* 'komló', *χəräm*, *χəräm* 'korom', *χyr* 'két rőf'; ellenben: *kabža* 'kecske', *kəvak* 'kék', *kəba*, *kəban* 'kepe'. *kəvəräs*, *karäs*, *karəs* 'körös' stb.

A többi török nyelvek közül az általános *q-*, *k-* állapotól rendszeres eltérést tapasztalunk a kaukázusi karacsáj nyelvjárásban. A karacsájban PRÖHLE: KSz. X, 218 szerint a szó elején *q'*-, ill. *k'*- megfelelés jelentkezik (különben a *č*, *t*, *p* is erősen aspirált: *č'*, *t'*, *p'*): *k'əč* 'késő', *k'əndir* 'kender', *k'ertmə* 'körte', *k'ij-* 'felölteni (ruhát)', *k'indik* 'köldök', *k'ök* 'kék', *q'abən* 'vaddisznó', *q'ap-* 'megragadni', *q'arī* 'alkar', *q'azəq* 'karó', *q'ijna-* 'kinozni', *q'oz* 'dió', *q'um* 'homok', *q'urum* 'korom' stb. Valóságos *χ-* szókezddel csak idegen, arab, perzsa szavakban találkozunk, s ritkaságszámba megy a *χujū* 'kút'-féle szó.

Hasonló helyzetet találunk a karagaszban a velaris és palatalis sorban egyaránt, ahol a kisebb mértékben elterjedt szókezdő *k'*- mellett nagy számban találunk *h*-val jelölt szókezdetet (vö. CASTRÉN, Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre): *k'ai* 'orr', *k'alermen* 'maradni', *k'əndir* 'kender', *k'ojeq* 'sűrű', *hai* 'csőr', *haiči* 'olló', *haja* 'szikla', *halermen* 'maradni', *hararmen* 'örizni', *hanat* 'szárny', *ham* 'sámán', *hərən* 'has', *hən* 'hüvely', *hodan* 'nyúl', *hundus* 'hód'; *herek* 'kell', *hep* 'ruha', *hem* 'mérték', *hin* 'köldök', *höl* 'tó', *hüdö* 'vő' stb.

Szórványos *χ-* szókezdet előfordul több más török nyelvben is, pl. a kumükben: *χum* 'homok', *χurt* 'féreg' (NÉMETH: KSz. XII), a krimiben *χən* 'vér', *χar* 'hó', sőt az oszmánliban is: *χən* 'fejedelem, törzsfő', *χaqan* 'király' stb. Főleg egyes szavak találhatók meg szókezdő *χ*-val több dialektusban (mint amilyen épen a *χən* 'fejedelem, törzsfő') különösen a csagatájban, tarancsiban, szojoniban, azerbaidzsániban és turkiban.

Az most már a kérdés, hogy milyen régi a jakut és csuvas szókezdő *χ-*, továbbá a többi török nyelvek feltehető őseiben, ill. a ma kihalt török nyelvekben hogyan alakulhatott ez a szókezdő mássalhangzó.

Ami a jakutot illeti, NÉMETH „Az ősjakut hangtan alapjai“ (NyK. XLIII) c. mintaszerű dolgozatában arra a megállapításra jutott (72. §), hogy „a szókezdő *ka-*, *ko-*nak a mai *χ-* felé való fejlődése már a csuvas—jakut közösség végén megindult“. Ez a NÉMETH megjelölte időpont igen régi, mindenesetre megelőzi a magyar nyelv legrégebbi török jövevényei átvételének a korát.

A csuvas szókezdő *χ-* korát ennél jóval későbbre szokás tenni, — éppen a magyar nyelv legrégebbi jövevénytörzsainak a vallo-mása alapján. Sajnos, egyéb kritériumaink nem igen vannak e fontos kérdés eldöntésére, s noha jövevénytörzsaink bizonyosága mindenképen becses, azonban itt nem hivatkozhatunk rá döntő-bíróul, — hacsak nem akarunk bizonyítási circulus vitiosus-ba kerülni. Azt mindenesetre le kell szögeznünk, hogy a XIV. sz.-i bolgárii sírfeliratokban már megjelenik a *χ-*, pl.: szó elején *هیر* *hír* 'leány', szóközépen *طحر* *toħur* '9', szó végén *آييح* *aj'ix*. (Vö. POPPE, Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen: KCSA. II, 72.)

Lássuk, mit hámozhatunk ki a török nyelv régebbi emlékeiből.

Mindjárt meg kell említenünk, hogy feltételelesen idevonhatjuk a töröknek tartott *hün* népvétet is, melyet NÉMETH, A honfoglaló magyarság kialakulása 145—6 a szókezdő *h-* szempontjából is magyarázott. Feltűnő, hogy már a bizánci íróknál az avar fejedelem címe, a *χαγανος* is szókezdő *χ-*-t mutat. Sajnos, sem az egyik, sem a másik nem jelent súlyosabb bizonyítékot. Érdekesebb, hogy a kazár szórványemlékek közt is akad egy-két idevonható adat: arab és görög írásban egyaránt *ħazar* alakban maradt ránk e népnév, arab források *qara ħazar* adata viszont azt is mutatja, hogy a szókezdő *χ-* nem lehetett általános a kazár nyelvben; ide sorolhatjuk még a *ħaqān* és *ħayan-os* adatot, továbbá a vitás *ħanbalīy* ill. *ħapubalīy* városrész-nevet (vö. VÁMBÉRY, A magyarok eredete 80; NÉMETH, HMK. 208).

A török nyelvemlékek közt nagyon nehéz az idevonatkozó anyag értékelése, mert az emlékek írása alapján nem lehet világosan eldönteni, vajjon tehetünk-e a szókezdő *q-* és *χ-* között különbséget, ill. mennyire fedi az írás a kiejtést. Bármint is van a dolog, ujjur emlékeinkben nem ismeretlen a *χ-* jelölése, pl.: *ħalīn* 'sűrű' | *ħalīt* 'felrepülni' | *ħaltī* 'amikor' | *ħan* 'király' | *ħan* 'vér' | *ħangsz* 'apátlan árva' | *ħanturī-* 'eleget tenni' | *ħapayčī* 'kapus' | *ħarī* 'öregember' | *ħat* 'vastagság, réteg' | *ħataħlan-* 'erőlködni' | *ħayū* 'mindenki, bárki' | *ħazyānč* 'kincstár, gazdagság' | *ħil-* 'csinálni, tenni' |

χῖς 'leány' | *χολ* 'kéz, kar' | *χολ-* 'kérni' | *χολτυῦῆ* 'koldus' | *χορχίν-ἔγγ* 'félelmetes' | *χουτ* 'boldogság' | *χουταρ-* 'megszabadítani' | *χουβραγ* 'tömeg' | *χογ* 'juh' | *χουῖ* 'madár' | *χουβυζ* 'koboz'. Ezekre az adatokra vö. P. PELLIOU, *La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara*: T'oung Pao XV, 228—9 és 268—9; további példákat l. CAFEROĞLU, *Uygur sözlüğü*, Istanbul 1934, 60—3.

Úgy látszik, olyan nyelvekben is megvolt a szókezdő *χ*, amelyekkel a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedett, s amelyekkel az érintkezést továbbra is fenntartotta: a besenyőben és a vele — amint azt NÉMETH meggyőzően bizonyította — szoros kapcsolatban álló kúnban.

A besenyő nyelvből ugyan nem maradt ránk összefüggő emlék, azonban a fennmaradt szórványok elég terjedelmesek, s főleg igen értékesek. Egy részüket, a törzsek és egyes törzsfőik neveit NÉMETH (Zur Kenntnis der Petschenegen: KCsA. I, 219—25; Die petschenegischen Stammesnamen: Ung. Jb. X, 27—34; Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 50—1) fejtette meg, ill. magyarázta. E nevek közt találjuk pl.: Χαβουῦνγολά, Χαραβόη és Γιαχιγοπόν törzsneveket, melyeket NÉMETH *q'abuqš'in-jula*, *q'ara baj* és *jazi q'apan*, ill. *q'aban* alakban olvasott el. Megjegyzendő, hogy minden nehézség, vagy gátlóok nélkül *χabuqš'in*, *χara* és *χapan* (*χaban*) olvasatokat is javasolhatunk. Szinte szabályszerűnek látszik, hogy ezzel szemben a magashangú szavakban megmarad a *k*-, pl. Κοβαρτζιτζούρ *küärči čur*, Σουρουκουλπότη *suru kül bej*, Κούελ *küül*. Sietünk megjegyezni, hogy a megfejthetetlen (vagy kétes magyarázatú) nevek közt a mélyhangú szavakban is előfordul szókezdő *q* : Κοορκουῶτ(αυ) (?*Qorqut*), Κώστα(υ) (?*Qosta*), Καιδόμυ (?*Qajdum*), továbbá a világosan 'vár' jelentésű Κάτα: (*qataj*).

Nagyjában ugyanezt a képet nyerjük a kún nyelvről is, A Codex Cumanicusban a szókezdő tör. *q*- és *k*- helyén hol *k* hol meg *ch*- és *h*- jelölést találunk. RADLOFF, *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus*: Mém. de l'Acad. d. Sc. VIIe s., t. XXXV, n° 6 (St. Pbg. 1887) nem vette figyelembe ezt a helyesírási megkülönböztetést, s egyöntetűen *q*-, ill. *k*- segítségével írta át valamennyit, még az arab és perzsa jövevényszavakban is, mint *chamal* ~ ar. حمل ~ R. *qamal* 'der Träger' | *charg* ~ ar. حرج ~ R. *qarc* 'Ausgabe' | *chač*, *hač* ~ p. حاج ~ R. *qac* 'Kreuz' stb. RADLOFF eljárása aligha helyes, és inkább azt kell elfogadnunk, hogy a CC.

nyelvében nagyszámban található *ch-* és *h-s* alakok χ -t jelölnek, és hogy az egymás mellett előforduló χ - és *q-* szókezdet épolyan természetes, mint az, hogy a kúnban egymás mellett találhatók: *sekinzinöi* 'nyolcadik' és *segiz* 'nyolc' | *qopar-* 'építeni' és *qobar-* | *juldus* 'csillag', *otus* '30', de *hoz* 'dió', *segiz* 'nyolc' stb. (A kún nyelv e feltűnő sajátosságairól, a köztör. szóközépi *-k-*, *-p-*vel szemben mutakozó *-g-*, *-b-*ről, valamint a köztör. szóvégi *-z-*nek megfelelő *s-*ről l. NÉMETH, Die Inschriften 54 köv.)

Néhány példa a kún szókezdő *h-*, *ch-*, ill. *q-* előfordulására: *huun* 'Melone' (CC. 69v°, vö. BANG: SPAW. XXI 1912, 344) és *coun* 'melonum' (CC. 53v°) | *hamiš* 'nád' (60v°) | *hayš* 'szij' (uo.) | *hoz* 'nucses' (60v°), *chox* (46r°) és *coz* (53v°) | *chez* 'leány' (45v°) és *kiz* $\circ$: *qiz* (69v°) | *chexel* 'virmilium' (46v°) | *chiči* 'parvus' (34v°) | *chis* 'zebelin' (43r°) | *chendir* 'canauatium' (44v°) | *char* 'nix' (37r°) | *charangu* 'scuritas' és *carangu* 'scurum' (uo.) | *charimac* 'nigredo' (38v°) | *chati* 'durus' (uo.) | *chuyu* 'puteus' (40r°) és még igen sok más.

Bizonyos fokig a kún szókezdő χ - megerősítésére szolgálhat Kašyari egyik megjegyzése, ahol t. i. BROCKELMANN fordításában azt mondja, hogy „ χ tritt für *q* bei den Tuzz und Qifca ein“ (vö. Mittel-türkischer Wortschatz 239 és ZDMG. LXXIII, 9). Tudjuk, hogy a kún és a kipszak nyelv között igen szoros kapcsolatot szokás feltételezni.

Mindent egybevetve, tehát úgy látjuk, hogy sem okunk, sem jogunk nincs a magyar *homok* (*harang* és *hír*) szókezdő *h-*jában mongolos kritériumot keresni. Számunkra legfeljebb két kérdés merülhet fel: továbbra is legrégibb jövevényeink közé soroljuk-e *homok* szavunkat, vagy esetleg az ú. n. középső rétegre gondoljunk? Elvileg mind a két feltevés lehetséges, határozottan dönteni azonban egyik mellett sem lehet.

Érdekes megjegyezni, hogy legrégibb török jövevényyszavainkban más hangtani helyzetben sem fordul elő a *h*, már t. i. úgy, hogy forrása tör. χ - volna (a γ -ból fejlődött χ más lapra tartozik). Egy biztos példát mégis tudnánk említeni (a *csih-ol* nagyon is kétes), a magyar *Tarján* törzs nevét, amely magyar nyelvi szempontból csak *tarxan* alakból vezethető le, viszont török szempontból is ugyanebből kell kiindulnunk (t. i. *tarxan alakot nem vehetünk fel), jöllehet a törökség legrégibb ágában, a türkb. *tarqan* és *tarqat* alakban fordul elő ez az eredetileg törzsi méltóságot

jelentő szó. (Vö. NÉMETH, HMK. 255.) Sajnos, messzebbmenő következtetést nem vonhatunk a *Tarján* szót átadó nyelvjárást illetőleg, mert méltóságnév lévén, a törökség vándor műveltségszavai közé tartozik.

b) Már GOMBOCZ szóvá tette, hogy bolgár-török jövevényeink és nyelvünk oszmáni jövevényei közt szükséges még egy középső réteget is felvennünk, amelybe beletartoznak honfoglalás előtti és honfoglalás utáni kún, besenyő, sőt kazár stb. elemek is. NÉMETH GYULA felismerte e középső réteg jelentőségét, s rámutatott arra, hogy e réteg aligha áll egy-két bizonytalan adatból, mint addig hitték, hanem elég nagy számú ilyen elemet kell számon tartanunk, és egyben mindjárt meg is kísérelte, hogy e középső réteg nyelvi kritériumait is megállapítsa. (Vö. NÉMETH, Török jövevényszavaink középső rétege: MNy. XVII, 22—6.)

A NÉMETH felsorolta kritériumok közé tartozik többek között, hogy „azon többtagú régi török jövevényszavaink, melyek szóvégi *k*-t mutatnak, nem az ócsuvasból valók* (i. h. 24). E szerint törlendők volnának: *árok, bicsak, csabak, csanak, csök-, csök ~ csék, hurok, kobak, köldök, köpönyeg, öreg, szúnyog*; nyilván idesoroltatott volna a *homok* is, ha nem szerepelt volna már a mongolos jövevények sorában.

Kétségtelen, hogy e fenti listán több olyan szó szerepel, melyet valóban nyelvünk török jövevényeinek középső rétegébe kell utalnunk, azonban nem a szóvégi *-k* alapján, hanem egyéb kritériumok figyelembevételével. Véleményünk szerint u. i. kétségtelen, hogy a szóvégi *-k* nemcsak középső rétegbeli török jövevényeinkben, hanem nyelvünk bolgár-török elemeiben is megmaradt.

Feltevésünk igazolására figyelembe vesszük török jövevényeinkben a tör. *-γ* (= *g* és *ğ*), valamint *k* és *ğ* viselkedését egy- és többtagú szavakban, még pedig nemcsak szóvégen, hanem a szó belsejében is, mert ha a két hangtani helyzetben e hangok viselkedése nem is teljesen azonos, mindenesetre hasonlóságánál fogva igen tanulságos. A kérdés helyes megítéléséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy világosan elválasszuk egymástól a sajátosan magyar hangtörténeti kérdéseket a török hangtan belső problémáitól.

Először is azt hisszük, hogy a török jövevényszavainkban az eredeti *-γ*-ből keletkezett magánhangzós szóvég szembeállítására egészen szerencsés a jövevényszavaink egy részében előforduló szóvégi *-k* (és *-k > -g*)-vel.

Legrégibb török jövevényeink jelentékeny része végződik diftongusból monoftongizálódott szóvéggel: *apró, békó, borsó, komló, koporsó, tarló, tinó*; *csepű, idő, ölyű, söprő, szöllő, ünö*; *betű, bölcső, erő, gyeplő*; *kanyaró, karó, saru, tiló*; *tanú*; *gyűszű, szérű* stb. E szavak forrásaiul a magyar nyelvtörténeti adatok és a török hangtan figyelembevételével teljesen jogosan mindezen esetekben *-ay, -äy, -iy, -iy, -uy, -üy* szóvéget teszünk fel az átadott török szavakban. Ha azonban figyelembe vesszük a magyar *samtay, meneh, szüksézerex* stb. adatokat, tehát azt, hogy ez a hangfejlődés még a honfoglalás után is tartott, akkor nem nehéz belátnunk, hogy a honfoglalás előtt hasonló szóvéggel nyelvünkbe került kazár stb. elemek szóvége ugyanúgy diftongizálódott, aztán monoftongizálódott idővel, mint a bolgár-török szavakban, sőt ugyanez megőrténhetett a honfoglalás után is azon az időn belül, míg ez a hangfejlődés tartott. Sőt tovább mehetünk: kún és besenyő jövevénytiszavainknak az a rétege, amely ennek a hangfejlődésnek befejezése előtt került nyelvünkbe — sőt talán ennél még később is — szintén hasonló szóvéget mutathat fel, mert ebben a két nyelvben az őstör. *-γ*-ből szabályosan *-v* fejlődött: *tuv* 'zászló', *jav* 'zsír', *tav* 'hegy'; *eruv* 'vis' (59v°), *jabov(li)* 'takaró' (60r°), *bitiv* 'betű' (uo.) stb. (vö. NÉMETH, Die Inschriften 55—6).

Bolgár-török jövevénytiszavainkban tehát feltétlenül megtalálható az eredeti szóvégi *-γ*-nek ez az alakulása, viszont az ilyen szóvég nem feltétlenül jelent még bolgár-török kölcsönszót.¹⁾

Érdekes, hogy a szóbelseji török *-γ*- is diftongizálódott és aztán megnyúlt, épúgy mint egyéb, nem török jövevénytiszavainkban (ómagyar *szayar, siyēr* stb., vö. GOMBOCZ, Magyar történeti nyelvtan III: Hangtörténet 71): **ayačči* > *ács* | **bayatur* > *bátor* | **büyüči* > *bölcs* | **büyü* > *bü* | **čalayan* > *csalán* | **joγur* > *gyúr* stb. Külön fejlődés: **bayi* > *báj* | **čiyit* > *sajt*.

Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy a törökből átvett *k, k̄* változatlanul megmarad legrégibb jövevénytiszavainkban (s természetesen a középső rétegben is). Szóbelseji helyzetben röviden már vizs-

¹⁾ E megállapításunk következményeit le kell vonnunk török eredetű tulajdonneveinkkel kapcsolatban is. Az *Üllő* (**İ̄l̄l̄x* < **Il̄γ*), *Jenő* (**Γ̄en̄x*, *Jenev*, *Jeneu* stb. < **In̄äy*), *Bó* (*Bew < *Bäy; besenyő személynév is, vö. PAIS: MNy. XXIII, 505), *Ólő* (**Il̄bew*, *El̄beu* < **Il̄bäy*) stb. c s a k szóvégi hosszú magánhangzója miatt épúgy nem tekinthető bolgár-töröknek, mint pl. *Ézelő* (**Ε̄z̄l̄l̄x*) finnugor eredetű neve.

gáltuk a *bodor* szó kapcsán, s azt láttuk, hogy az egészen kétségtelen bolgár-török jövevényekben is változatlanul megőrződött, vö.: *béka*, *békó*, *eke*, *gyékény*, *iker*, *ökör*, *szék*; postconsonantikus helyzetben *sárkány* (a többi példákat l. GOMBOCZ, BTLw. 167).

Ugyanez a helyzet a szóvégen is. Az *ok*, *kék*, *tyúk*, *hurok*, *tűzok*, *homok*, *köldök*, *kölyök*, *örök* stb. csak szóvégi *k*-val kerülhetett nyelvünkbe, tehát más szóvéggel mint a *borsó*-típushoz tartozó szavak, ha ugyanis valamelyikük *-γ*-re végződött volna, akkor azon a bizonyos kronológiailag eléggé pontosan körülhatárolható időn belül a többi magyar szóvégi *-γ*-vel együtt mulhatatlanul vokalikussá alakult volna, diftongus-fokon keresztül, — tekintet nélkül az átadó nyelvre; arra viszont nincs példánk, hogy ezen a koron belül *-γ* $\rightarrow$ *-k* hangváltozást tehetnénk fel, és ha ilyent fel is tennénk, arra nem volna biztosítékunk, hogy ez a hangváltozás csak a nem bolgár-török jövevényekben érvényesült volna.

Lássuk most már a török hangtan szavazatát e kérdésben.

A törökben is éles különbséget szokás tenni a szóvégi *-q*, *-k* és *-γ* ($\leftarrow$ *-g*, *-g*) között. E problémával különösen sokat foglalkozott W. BANG, aki *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*, VII: Ung. Jb. XIV, 206—12 tárgyalta utoljára ezt a meg lehetőszen szövevényes kérdést.

BANG szerint (i. h. 205) „Die Geschichte der Wörter auf *-iq*, *-uq*, *-ik*, *-ük* macht vom phonetischen Standpunkt aus betrachtet keinerlei Schwierigkeiten — obwohl RADLOFF auch in diesem Punkte Falsches gelehrt hat —, denn ein im absoluten Auslaut stehendes altes *-q* oder *-k* bleibt immer und überall und wechselt niemals und nirgends mit *-γ* oder *-g*.“

A szóvégi *-γ*, *-g* megmarad BANG szerint a türkbén és az ujjgurban, valamint a szojonban és az abakán nyelvjárásokban (*-g*, *-ḡ*, *-γ*), eltűnik az alt., tel., kirg., bar., tob. nyelvjárásokban, azonkívül a kúnban, a kaukázusi dialektusokban; a szóvégi *-γ*, *-g* eltűnése e nyelvjárásokban együtt jár a vég-magánhangzó megnyúlásával (ez meg másodlagosan újra megrövidülhet). Vokalikus szóvéget találunk az oszmánliban is. A csagatájban, tarancsiban és a turkiban a szóvégi *-γ*, *-g*-ből *-q*, *-k* lett.¹⁾

¹⁾ BANG mindenkor igen becses nyelvtörténeti értekezéseiben, sajnos, a két legfontosabb török nyelvről, a csuvasról és a jakutról mindig teljesen megelégedezik. E helyen nem vállalkozhatunk a rendkívül bonyolult csuvas reflexek kutatására, azonban nem mulaszthatjuk

BANGnak e két fontos megállapítása¹⁾ elsőrendű munka-hipotézis, azonban hiba volna azt kivételt nem ismerő szigorúsággal alkalmazni pl. régibb török jövevényszavaink előbb tárgyalt kérdéseiben.

A magyar *sereg* forrása a magyar hangtörténet alapján nem lehet egyéb mint ócsuvas *čärik, viszont BANG szerint a kérdéses török szó világosan a szóvégi *-g-s* csoporthoz tartozik, s valóban az oszmánliban az ilyenkor szabályos vokalikus szóvég tűnik fel: *čäri* (a csuvas *šar* teljesen képzőtlen alak, u. i. nemcsak a szóvégi mássalhangzó tűnt el, hanem az előtte álló magánhangzó is hiányzik). Ugyanílyen esetet képvisel a magyar *öreg* < *irik, melynek a

el, hogy rá ne mutassunk a jakut nyelvnek rendkívül érdekes, szabályos alakulására. NÉMETH GYULA „Az ósjakut hangtan alapjai“ c. dolgozatában a 131.—134. §-ban tárgyalta az őstörök szóvégi **-k*, **-g-t* (értsd a **-k*, **-g-t* is). A 132. §-ban szerinte ez a szóvég eltűnik a magas nyelvállású magánhangzók után, a 133. § szerint *-χ*-vá lesz az alacsony nyelvállású magánhangzók után, a 134. §-ban pedig minden megjegyzés nélkül *-k* szóvégű példákat találunk. Azt hiszem, a három paragrafust másként kell csoportosítanunk: a) a 132. § anyaga; erről meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak hogy eltűnik ebben a csoportban a szóvégi mássalhangzó, hanem a megmaradó magánhangzó meg is nyúlik. Ezeknek a hosszú magánhangzóknek a magyarázatával nem foglalkozott NÉMETH, Die langen Vokale im Jakutischen: KSz. XV, 150—64 c. dolgozatában, azonban ez a magyarázat nem lehet kétséges: őstörök szempontból szóvégi *-g*, *-γ-t* kell felvennünk, tehát a BANG-féle 2. csoport-hoz kell sorolnunk. Ez a szóvég ily módon az altaji, teleut, kirgiz, baraba, toboli, kún és kaukázusi török nyelveken, az oszmánlin kívül eltűnik a jakutban is, sőt amennyire eddigi adatainkból látjuk, a csuvasban is. Íme néhány jakut példa: *asī* 'sauer' ~ Käs̄y. *ač̄y* ~ oszm. *ač̄i* | *atī* 'Ware' ~ K. *sat̄iy* 'Verkauf' | *sabī* 'Bedeckung' ~ alt. *jabū* ~ de oszm. *ja-p̄iq* | *χojū* 'dicht, dick' ~ szag., kojb. stb. *qojūy* ~ oszm. *qojū* | *itī* 'heiss' ~ K. *is̄iq* ~ oszm. *issī* | *kiti* 'Ufer, Rand' ~ K. *q̄d̄iy* ~ toboli *q̄ju* ~ csuv. *χ̄ere* | *sitī* 'scharf' ~ ujj. *jit̄ig* ~ kún *jiti* | *urū* 'Verwandter' ~ K. *uruy* | *kālī* 'hölzerner Mörser' ~ kirg. *keli* ~ magyar *kölyű* < **käl̄iy* | *ilī* 'Hand, Arm' ~ ujj. *ālig* ~ kaz. *ille*. b) a 133. és 134. paragrafus összetartozik, ill. mind a kettő az őstör. szóvégi *-q*, *-k* megfelelőire vonatkozik; 133. §-ban foglalt példák szerint a jakutban ez a megfelelés alacsony nyelvállású magánhangzók után *-χ* (altaj. 'Fuss' ~ kaz. *ajaq* ~ de csuv. *ura* | *uzuoχ* 'Knochen' ~ K. *s̄onguk* ~ de csuv. *š̄ēm̄ē* | *tir̄aχ* 'weisse Pappel' ~ csuv. *tir̄ek*), magas nyelvállású magánhangzók után viszont *-k* (*bal̄ik* 'Fisch' ~ K. *bal̄iq* ~ de csuv. *p̄yl̄ē* | *bis̄ik* 'Wiege' ~ K. *bis̄ik* ~ de a magyar *bölcső* < **bis̄iy* | *kuturuk* 'Schwanz' ~ K. *qūdr̄uq* ~ oszm. *qūjruq* ~ de csuv. *χ̄üre*).

¹⁾ Az őstörök szóvégi *-g*, *-γ* alakulásának fontosságát mások is felismerték. A. SAMOJLOVIČ pl. a török nyelvek osztályozásában egyik alapvető kritériumnak tette meg. Vö. T. KOWALSKI, Karaimische Texte im Dialekte von Troki. Krakow 1929, L—LII. 1.

megfelelője az oszm.-ban *iri*. Ezzel szemben érdekes figyelembe venni, hogy a legrégebb és a középső rétegbe tartozó török jövevényeink közül az *árok*, *bicsak*, *csabak*, *csök* ~ *csék*, *kék*, *kabak*, *köldök*, *tyúk*, *köpönyeg*, *színyog* a BANG szerinti osztályozás alapján is eredetileg szóvégi *-q*, *-k*-val hangzott, u. i. valamennyi szó az oszmánliban mássalhangzós szóvéget mutat. Az oszmánliban elő nem forduló szavak közül BANG elvei alapján ide kell még sorolnunk *hurok* szavunkat, mert szóvégi *-q*-val hangzik az altajiban (és a csuvasban), az *ok*-ot (ujgur) és a *túzok*-ot (kirgiz).

A másik csoportban sokkal nagyobb fokú „rendellenesség” mutatkozik. A magyar *!betű* forrása tudvalevőleg *bitiy, a *-g* végű szavak közt tárgyalja BANG is (i. h. 210), de megjegyzi, hogy a csagatáj *biti* nem szabályos alak. Ehhez hozzávehetjük még azt is, hogy az oszm. *bitik*, melyet különben B. nem említ, szintén „nem szabályos” alak. Ugyanigy vagyunk az *ünő* szóval is: az oszm.-ban az *inäk* szintén „szabálytalan”, s e szabálytalanság még nagyobb lesz, ha figyelembe vesszük, hogy valamennyi ismert török adat szóvégi *-k*-val hangzik, kivéve a csuvasat. A magyarból kikövetkeztethető *inäy azonban még sem lóg a levegőben, u. i. a mong. *üniye* < *ünige* szintén megőrizte a *-g*-t (tővégi magánhangzójáról vö. LIGETI: MNy. XXIX, 276—7). Ugyanílyen „szabálytalan” egyezések a magyar és az oszmánli szavakat tekintve: *borsó* ~ *burčaq* | *csipa* ~ *čapaq* | *kanyaró* ~ *qizamiq* | *karó* ~ *qaziq* | *olló* ~ *oylaq* | *saru* ~ *čariq* | *tanu* ~ *taniq*, *daniq* | *bölcső* ~ *bešik* | *gyeplő* ~ *iplik* | *gyűrű* ~ *jüzük* | *gyűszű* ~ *jüsük*, *jüksük* | *kőrő* ~ *gävräk*. Közülük kettő, a *borsó* és a *gyűrű* a csuvasban magánhangzós szóvéget mutat (a többit nem tudjuk kimutatni).

A BANG-féle elgondolás szerint szabályosan viselkedik: *békó*, *kóró*, ?*szapu*, *tarló*, *tinó*, *gözű*, *kölyű*, *gyarló*, *tiló*, *toklyó*, *kapu*, *dara*.

Mindennek a sok szabálytalanságnak, amely nemcsak régi török jövevényeink megfelelésében, hanem a mai török nyelvek egymásközi viszonyában is sok szóval kapcsolatban felmerül, az oka talán kölcsönzésekben, keresztezésekben keresendő. Kétségtelen, hogy ez az állapot ma megvan, kimutatható; bizonyára megvolt régen is, talán éppen nyelvünk legrégebbi török jövevényeinek a forrásában, az ócsuvasban, ahol nagyobb mértékben fordultak elő szóvégi *-g*-s alakok ott is, ahol őstörök szempontból szóvégi

-q, -k-t várnánk. Ezt a feltevést mindenesetre megerősíti a mai csuvas is.¹⁾

A *homok* szóvégi -k-ja önmagában tehát nem tekinthető érvnek a szónak sem a régisége ellen, sem pedig újabb rétegbe sorozása mellett. Mellesleg megjegyezve a török *qumaq*-ban őstörök szempontból szóvégi -q-t kell felvennünk BANG elmélete szerint is, t. i. az altaji és kirgiz adatok alapján; ennek megerősítéséhez járul a jakut szóvégi -x, valamint a mongol *qumaki*-ban kimutatható -k- is.

4. d él. (SCHOTT, BOLLER, BÁLINT, MUNKÁCSI, NÉMETH mongol vagy mongolos magyarázatainak megfelelő helyeit idézi az EtSz. I, 1304—5. A NÉMETH: Nyr. XLI, 41 helyett uo. 401 olvasandó. Vö. újabban még MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 288, jegyz.)

A török *tüs*-sel szemben a szabályos mongol megfelelő, *düli* kezdettől fogva bizonyos meggondolásokat ébresztett *dél* szavunk esetleges mongol eredetét illetőleg. E rövid szóban három mongolos kritériumot is szokás emlegetni:

a) A magyar szóban mindenekelőtt a labdacizmust kifogásolták, u. i. bizonyos felfogás szerint bolgár-török jövevényeinkben nem érvényesül ez a nevezetes hangváltozás, pl.: *bocsát*, *bölcső*, *gyümölcs* (a két utóbbi szóban az *l* az másodlagos).

b) Mongolos jelleget képviselne a magyar szóban az *é* is, mert „az *ü* óbolgár szavainkban közönségesen nem változik *é*-vé”.

c) A szókezdő *d*- szintén eltérést jelent bolgár-török jövevény-szavaink szokásos *t*- megfelelésével szemben.

A legegyszerűbb az *é* megfelelés kérdése. Bár föltétlenül igaz, hogy eredeti *ü*-nek legrégebb jövevényyszavainkban legtöbbször *ö* felel meg (*bögöly*, *görény*, *gözü*, *kökény*, *tömény*), máskor viszont *-ü*-t találunk (*szün*-, *tür*-, *szür*-, *gyürü*, *gyüszü*), azonban a tör. *ü* > magy. *é* megfelelésre is van egy biztos példánk, a *szérü* < ócsuv. *sürüy ~ tör. *jüzük*, és ilyen a nyelvjárási *dészü* is a köznyelvi *gyüszü*-vel szemben, vö. BTLw. 156—60. A vokalizmus megfeleléseiben mutatkozó ingadozások megítélésében különösen helyénvaló a fokozott óvatosság, mert itt a sajátos magyar nyelvi fejlődések sokkal jobban zavarják az eredeti török állapot tükröződését, mint a mássalhangzóknál.

¹⁾ A török nyelveknek a fenti, BANG-féle rendszertől eltérő külön fejlődéseivel s azok magyar megfeleléseivel egy más alkalommal kívánunk foglalkozni.

A másik két mongolos kritérium cáfolatával GOMBOCZ, MNy. XIII, 100—1 foglalkozott, s a *dél* bolgár-törökös jellegének a védelmére újabb, analóg példát hozott fel a *dől* idevonásával. Gombocz érveléséből most inkább azt emelnénk ki, hogy magában a csuvas nyelvben, még pedig az olyan szavakban, amelyek kétségtelenül régi szokészetéhez tartoznak, s világosan nem újabb tatár stb. jövevények, bizonyos őstörök hangoknak többféle szabályos megfelelése mutatkozik. Így pl. az őstör. ξ (? ℓ) = l jellegzetes („lambda-cismus“) megfelelés mellett egész sor szóban s -t találunk (*símás* 'gyümölcs' stb.). Hogy milyen fokig jelentkezhetek hasonló kettősségek, vagy még annál is többféle megfelelési lehetőségek a bolgár-török nyelvben, annak megítélésében nemcsak a bolgár-török közvetlen nyelvi anyagának szegénysége gátol bennünket, hanem még egyéb, szintén ismeretlen török nyelvi tényezők keresztező hatása is bonyolítja a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevény-szavairól alkotott képünket.

Íme néhány példa csak a szókezdő mássalhangzók köréből.

Az őstör. s -szel szemben a magyarban hol sz -et, (*szakál*, *szám*, *szán* stb.), hol s -et (*sár*, *sárga*, *sárkány*, *seper*, *serke*, *sőreg*) találunk. GOMBOCZ, Török jövevényszavaink hangtanához: Nyr. XLI, 67—8 kimutatta, hogy e kettősség bolgár-török hangállapot tükröződése, és hogy megtalálható a mai csuvasban és mongolban is.

Az őstör. j -bolgár-török jövevényeinkben szintén többféleképen van képviselve: a) gy -, néhány esetben másodlagos d - (*gyűrű*, *gyümölcs*, *gyül*, *gyúr*, *gyom* stb.; *dió*, *disznó*); b) sz - (*szél*, *szérű*, *szücs*, *szöllő*); c) $\emptyset$ (*ír*, *író*). Ezeknek a megfeleléseknek a magyarázata nem ment olyan simán, mint az előbbieké. Próbálták nyelvjárási, időrendi okokra visszavezetni a gy - és az sz - szókezdet különbségét (RAMSTEDT meg egyenesen kétségbevonta az sz -es etimológiák helyes voltát), de az sem lehetetlen, hogy már az átvétel korában megvolt, vagy akkor kezdődött az átadó nyelvben az őstör. j -nek az eredeti j ($\check{j}$) mellett az újabb s -es alakok megjelenése is. Még érdekesebb a csak két példával igazolható vokalikus szókezdet az őstör. j -vel szemben.

Az őstör. $\check{c}$ -legrégebbi jövevényeinkben szintén kétféleképen van képviselve: a) s - (*sajt*, *saru*, *sátor*, *seprő*, *sereg*); b) cs - (itt akad néhány olyan szó is, amely esetleg török jövevényeink középső rétegébe sorolható, de igen réginek látszik a *csalán*, *csat*, *csepű*, *csipa*). GOMBOCZ, BTLw. 182—3 szerint ennek a kettősségnek is az

volna a magyarázata, hogy a bolgár-török nyelvben az újabb *š* mellett még szórványosan előfordultak *č*-s alakok is.¹⁾

Nézetünk szerint talán ily módon foghatjuk fel a következő két mongolos kritériumnak tartott, szórványos megfelelést is:

a) Az őstör. *q*-, *k*- szabályos *k*- reflexe mellett esetleg az egy-két esetben megjelenő *h*-t (*homok*, *harang*, *?hír*).

b) Az őstör. *t*- bolgár-török jövevényszavainkban 1. rendszeren *t*-vel van képviselve: *tanu*, *tar*, *tarló*, *tengely*, *tenger*, *térd*, *teve*, *tinó*, *tok*, *toklyó*, *torma*, *tömény*, *tör*, *tulok*, *túró*, *turul*, *tűzok*, *tűkör*, *túr*-; *tyúk*; 2. de ezzel a nagyszámú szabályos példával szemben „szabálytalanul“ viselkedik a *süllő* (vö. K. KATONA L.: MNy. XXIII, 190–193; a magyar szót a csuvassal magyarázat nélkül egybevetette már M. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 264). Az egyeztetés alapjául szolgáló tör. *tış* 'fog' ~ csuv. *şıl* 'ua.' egybevetést ugyan SEM RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1:23, sem POPPE: Ung. Jb. VI, 115 nem fogadja el (a csuv. *şıl*-t a tör. *şış* 'Bratspiess' szóval egyeztetik), azonban a magyarázat helyességében nem lehet kétel-

¹⁾ Török jövevényszavainkban a *cs*- és az *s*- pontos és megnyugtató magyarázata igen nehéz kérdés. Gombocz szerint (BTLw. i. h.) lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy az őstör *č*- egy része ócsuvas *š* fokon keresztül fejlődött *š*-szé a mai csuvasban. E szerint a magyar *sereg*, *söprő*, *borsó* stb. ócsuvas forrása **šarik*, **šöpräy*, **buršay* lenne. Ha azonban a szójegyzékhez fordulunk, ott mindenütt *č*-t találunk a kikövetkeztetett ócsuvas alakokban, pl. **čarik* > *sereg* | **čöpräy* > *söprő* | **burčay* > *borsó* | stb. Hasonlóképen az EtSz. I, 379 is **bäčänäy* alakban jelöli meg a *besenyő* forrását, RAMSTEDT és RÄSÄNEN is ugyanígy ócsuvas **čarlay*-ból származtatja a *sarló*-t. De ha pl. a magyar *sereg* forrásául ócsuvas **čarik*-et veszünk fel, az annyit jelent, hogy a *č* > *š* változás a magyarban ment végbe, jelenti továbbá azt is, hogy az ilyen változás nem tekinthető bolgár-török nyelvi kritériumnak. Nyilván ennek a mérlegelése bírta Gomboczot arra, hogy a *cs*- ~ *s*- kettősségről vallott előbbi nézetétől eltérjen, és a „Honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszavaink“ c. egyetemi előadásaiiban (19. §., 34–5. l.) a mellett foglaljon állást, hogy csak az *s*-es alakok tekinthetők bolgár-török eredetűeknek (de a példák közt habozva még mindig így ír: *sajt* < **čvyit*, ill. *švyit*). A *cs*-s szavakat vagy kétése egybevetéseknek, vagy újabb, kazár stb. jövevényeknek minősítette. E feltevés igazolására továbbiakban két feladat várna megoldásra: 1. bizonyítani kellene, hogy az *s*-es alakok régi előfordulásai közt nincs *cs*-s változat, azaz: a magyarba csakugyan *š*-, ill. *š*-es alakban kerültek a bolgár-török szók; akadályok: helyesírási nehézségek, továbbá az ismert magyar *s* > *cs* változás, 2. ki kellene mutatni, hogy bolgár-török jövevényeink átvétele korában a bolgár-törökben minden őstörök *č*- már *š*-, ill. *š*-nek hangzott, tehát a magyarba *č*-s alakok nem is kerülhettek; nehéz feladat lesz!

kednünk. Nemcsak jelentéstani szempontból kifogástalan a *süllő* etimológiája, hanem a csuv. *š-~tör. t-* megfelelést is PAASONEN, GOMBOCZ és NÉMETH több meggyőző példájával igazolhatjuk. 3. További szórványos megfelelésnek tekintjük az őstör *t*-vel szemben a bolgár-tör. *d*-t a *dél* és *dől* szavunkban.

Az őstörökben ugyan nem szoktunk felvenni szókezdő *t*-mellett szókezdő *d*-t, azonban kétségtelen, hogy nemcsak a mai mongolban van meg, hanem az altaji ősnyelvben is számolnunk kell ezzel a hanggal (vö. LIGETI: MNY. XXIX, 277). Érdekes, hogy a törökségen belül nemcsak a mai oszmánliban közönséges a szókezdő *d*-, hanem a török nyelvtörténetben is előfordul. Néhány példát Káşgariban is találunk, megvan a guzzoknál (BROCKELMANN: KCsA. I, 39), és nem ismeretlen a besenyőben és a künban sem (NÉMETH: MNY. XXI, 274 és Die Inschriften 16) és NÉMETH, HMK. 136—7 szerint elképzelhető a szókezdő *d*- a hún nyelvben is. A bolgár-törökből persze lehetetlen kimutatni ilyen szókezdetet — megfelelő anyag hiányában. Volna ugyan a dunai bolgár fejedelmi lajstromban két szó is, amely MIKKOLA: JSFOu. XXX, 33: 11—2 magyarázata szerint szókezdő *d*-vel hangzana, a *doxs* 'Schwein' és a *dvanš* 'Hase', azonban mind a kettő annyira hipotetikus jellegű megfejtés (a *davšan*-ban feltűnő azonkívül még a lambdacizmus hiánya is, vö. mong. *taulai!*), hogy ezekre nem szabad építeni. Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy az ócsuvasban, ha szórványosan is, de előfordult a *d* szó kezdetén is.

*

5. érdem és ildom. (Az *érdem*re vö. EtSz. I, 1598—600; az *ildom* mongolosságáról: BÁLINT, Párhuzam 23; BUDENZ: NyK. XX, 147; SIMONYI: FUF. I, 127; NÉMETH: Nyr. XLII, 244; GOMBOCZ: MNY. XIII, 97—101.)

A szókinszbeli egyezések alapján mongol eredetűnek tartott jövevényszavaink közt többféle típust különböztethetnénk meg: a) a magyar szó nemcsak a mongolban, hanem a törökben is előfordul, a mongolosság oka, ill. magyarázata az volna, hogy a török adatok mongol forrásból származnának; ez az eset a török nyelvek mongol elemeinek súlyos kérdését veti fel; idesorolható mongolos jövevényeink szorosabban csatlakoznak az 1—4. alatt tárgyalt címszavakhoz, melyeket, mint láttuk, szintén a közös török—mongol szókinsz egyes adataival hoztak összefüggésbe, csakhogy

velük kapcsolatban a tisztára szókinszbeli meggondolások helyett hangtani (esetleg alaktani) kritériumok alapján próbálták a mérleget a mongolosság javára billenteni; b) a magyar szó a mongolon kívül megvan a csuvasban is, pl. *kölcsön*; ez az eset viszont a csuvas (bolgár-török) nyelv mongol kölcsönzéseinek nem kevésbé súlyos problémájával kapcsolatos; c) a magyar szó megfelelője csak a mongolból mutatható ki, pl. *öböl, ölyv, harang*.

Az első csoportba volna sorolható az *érdem* és az *ildom*; mind a kettő kimutatható török nyelvekből is (*ärdäm*; *ildam*, *ıldam*, *iltam*, *ultam*), mégis mongol eredetűnek tartották azon az alapon, hogy a török szavak — mongol jövevények.

Gombocz: MNy. XIII, 96—101 világosan rámutatott arra, hogy a kérdéses török szavak nem jövevények, hanem török alapszónak törökös származékai. Valóban, a mandzsu *erdemu* és *ildamu* mongol jövevény (vö. SANŽEEV, Mančžuro-mongolskie jazykovye paralleli: IAN. 1930, 622 az *erdemu*-t tárgyalja, de az *ildamu*-t sok egyéb társával kifejejtette). Az irod. mong. *erdem* 'vertu, habileté stb.' (Kow. I, 260) | irod. oirat *erdem* 'дарование, талант stb.' (POZDN. 21) | khalkha *erdēm* 'ua.' | torgut *erdēm* 'ua.' (VLAD., Sravn. gram. 150) | burját *erdēm* 'культа' (SANŽEEV, i. h.) | monguor *rdäm* 'adresse, talent stb.' (DE SMEDT—MOSTAERT 310) | ordosz *erdem* 'ua.' (uo.) || irod. mong. *ıldam* 'qui glisse avec adresse sur des patins' (Kow. III, 2347) valóban török jövevény a mongolban. Közülük az első meglehetősen elterjedt, s eléggé régi (a 'phags-pa írásos emlékekben is előfordul), török származását már VLADIMIROV, Tureckie elementy v mongol'skom jazyke: ZAOIRAO. XX, 165 felismerte. A *ıldam* ezzel szemben teljesen elszigetelt adat a mongolban.

A török *ärdäm* az *är* 'férfi', az *ildam* pedig az *il-*, *jil-*, *jil-* ige származéka; a szóbanforgó *-dam*, *-däm*, *-dīm*, *-dīm*, *-dum*, *-düm* deverbális és denominalis képző szerepét Gombocz bőséges anyaggal világította meg.

Megjegyezzük, hogy a *-dam*, *-dem*-képző a mongolban sem ismeretlen, a ritkább, nem élő suffixumok közé tartozik ugyan, de megőrizte néhány világos példa: *čayi-dam* 'weisse Erde, Salzsee; du laitage' < *čayi-* 'fehérnek lenni' | *ayudam* 'vaste, spacieux' < *ayuu* 'ua.'. E képző *-jim* alakban is előfordul, amely tudvalevőleg **dīm*-re vezethető vissza: *ayujim* 'vaste, spacieux' | *ayijam* 'chanson', mélodie; cadence' ~ altaji *ajdīm* 'ua.'. Az intervokalikus helyzetben levő *-d*-nek *-j*-vel való váltakozását az irod. mongolból is tudjuk

igazolni: *edüge* 'most' ~ *éjijede* 'ua.' | *γadayi-* 'görbülni, görbének lenni' ~ *γajiyu* 'görbe' | *kedüi* 'mennyi' ~ *kejnye* 'mikor' | *tedü* 'rögtön' ~ *tejijede* 'akkor' | stb.

A szó törökségében azonban továbbra sincs okunk kételkedni, még pedig az alapszó miatt: a török *är* 'férfi', *jül-* 'csúszni' t. i. jellegzetesen török alakot mutat a mongol *ere* 'férfi' és irod. mong. *jila-balja-* 'gyorsan mozogni, fickándozni stb.' (Kow. III, 2345) szavakkal szemben, ahol a tövégi magánhangzó is megőrződött. A MNy. XXIX, 277. l. rámutattam, hogy a mongol tövégi magánhangzó a továbbképzésnél is változatlanul megmarad.

6. tulbó és tömlő. (BÁLINT, Párhuzam 55: „tulba“; MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 284—9; PAIS: MNy. XXX, 36—41.)

A *tömlő*-t már VÁMBÉRY török eredetűnek tartotta, egyeztetését feltételesen elfogadta BUDENZ, majd GOMBÓCZ is, de a BTLw.-ben mégsem szerepel a kiküszöbölhetetlen hangtani nehézségek miatt. A török *tulum*, *tulup*, *tuluq* adatokat félretelva MUNKÁCSI a mongol megfelelőket állította előtérbe, hogy azokból magyarázza nemcsak a *tömlő*-t, hanem a régi magyar *tulbó*-t is. Az adatok a következők:

Mongol: irod. mong. *tulum* 'un sac de cuir, une outre' (Kow. III, 1855); *tulumna-* 'mettre qc. dans le sac' (uo.); *tuluma* 'bőrből való zsák, levegővel felfújt zsák, amelyet a folyó átúszásakor használnak' (GOLSTUNSKIJ III, 146); *tülüme* 'ua.' (GOLST. III, 777) | irod. oirat *tulum* 'кожанная сума, мешок' (POZDN. 203); *tulumla-* 'делать мешек, класть в мешек; снимать кожу с животного целиком, в виде мешка' (uo.) | monguor *t'ulum* 'peau d'animal cousue en forme de sac, outre' (DE SMEDT—MOSTAERT 431); *t'ulunla-* 'mettre qc. dans une outre, mesurer à l'outre' (uo.); *t'ulunts'ioo* 'petit sac en peau, bourse, besace' (uo.) | ordosz *t'ulum*; *t'ulumna-* 'ua.' (uo.) | dahúr *tolomá* és *módo tulumá* 'ведро' (IVANOVSKIJ, Dahu-rica 45) ← mandzsuból.

Mandzsutungúz: mandzsu *tuluma* 'кожаный мешок — из цельной кожи, надутый воздухом, за который держаться руками при переплаве в плаву через реку' (ZACHAROV 758); *tulume* 'водолавная корзина, плетена из прутьев или решетчатых обечеек, просмоленная и лакированная, для переправы через реку' (uo.) | szolont *toló* 'бурдюк' (POPPE, Materialy po solonskomu jazyku 72).

Már most MUNKÁCSI négyszeres hangtani akadályon keresztül a mong. *tuluma*-ból a *tulbó*-t, a *tülüme*-ből a *tömlő*-t próbálta meg-

magyarázni. PAIS i. h. jogosan foglalt állást ez ellen az indokolatlanul bonyolult megfjtési kísérlet ellen.

PAIS fejtegetéseéhez még csak azt tennénk hozzá, hogy a mongolos magyarázat tarthatatlansága szempontjából az sem lényegtelen, hogy a kérdéses mandzsu-tungúz és mongol szavak török jövevények. A mandzsu és a szolon adat a mongolból származik annyi más egyéb szóval együtt (a mandzsu szavak lehetnek *-a*, ill. *-e* végű mongol szavak átvételei, de lehetnek sajátosan mandzsu alakulások is, t. i. a mandzsuban szó végén nem állhat *-m*; e szempontból különösen tanulságos a szolon adat). A mongol *tuluma* és *tülüme* szóvégi magánhangzója sem nem képző, sem nem tövégi magánhangzó, hanem olyan, jövevéyszavakban előforduló járulék, mint amilyen a török *qilinc*-csal szemben a mong. *kilinča*-ban található, vö. LIGETI: MNY. XXXI, 40-41.

Az elszigetelt, szócsalád nélküli mongol adat teljes világosságot nyer a török megfelelők közé beállítva. Amint PAIS helyesen felismerte, az idetartozó török megfelelőktől különválasztandók: *tolquq, dolquq, doluq* stb., amelyek csakugyan a török *tol-, dol-* 'sich füllen, voll werden' ige származékai (itt helyénvalók MUNKÁCSI germán jelentéstani példái is). Mongol adataink a másik, *-u-* tőhangzós török csoporthoz tartoznak, amelynek jelentése — mint PAIS már jelezte —: 'toll, szőr, bőr; bőrből készült tartó eszköz: zsák, zacskó, vödör, tömlő'.

7. erkölcs. (SIMONYI, MUNKÁCSI, NÉMETH mongol vagy mongolos magyarázatainak megfelelő helyeit idézi az EtSz. II, 16.)

SIMONYI egyik magyarázata szerint a magyar szó forrása egy XVII. századi mongol feliratból kimutatható *erkil-ükül* 'Verehrung-darbringung; Ehrenbezeugung; Verehrung, Anbetung' volna, mégpedig — rövidülés útján. Erre a hangtanilag teljesen képtelen magyarázatra nem érdemes sok szót vesztegetni, mégis megemlítjük, hogy a felirat e helyének a magyarázata kétes, az *ükül* sehol nem fordul elő, de amint kikövetkeztetett jelentéséből látható, az alapszava az 'adni, nyújtani' jelentésű mongol ige, ekkor viszont *ükül* helyett *ögül*-t kellene olvasni.

Ezzel a megfjtéssel maga SIMONYI sem lehetett megelégedve, mert mindjárt egy másik lehetőségre is gondolt. E szerint az *erkölcs* mongol forrása az *erkil* 'megbecsülés, megtisztelés, tisztelet' szóból feltehető **erkil-(l)e-ši* 'Ehrung, honoratio' lehetne. SIMONYI mongol

etimológiákat gyártott, közben pedig még a mongol szótárt sem nézte meg, különben láthatta volna, hogy felesleges egy **erkil-(l)e-*igét feltételezni, mert a mongolban már van egy — az ő magyarázataihoz alkalmasabb — *erkile-* 'donner la préférence, préférer, distinguer; s'occuper particulièrement d'une chose; être préféré, distingué, glorifié' (Kow. I, 268). A szükséges *-ši* végű névszó elvileg ugyan képezhető volna, azonban a mongol szókinszövből mégsem mutatható ki. Különösebben azonban ezt nincs okunk sajnálni, mert ha a hangtani akadályokon át is vágnánk valahogyan magunkat, jelentéstani szempontból végképen menthetetlen volna a helyzet.

MUNKÁCSI jól látta SIMONYI magyarázatainak tarthatatlanságát, s ezért máshol kereste a megoldást. Ő is a mongolból indult ki, és az *erke kücün* 'pouvoir, puissance, force' szóban jelölte meg az *erköles* forrását, a mongol szó azonban nem közvetlenül, hanem egy török **ärk-küč* alakon keresztül jutott volna nyelvünkbe.

A mongol *erke kücün* nem *egy* szó, nem összetételbe forrott szó szerkezet, hanem hendiadyoin, mint amilyen az *uruy tariy* 'rokonok, barátok' | *awy-a kücün* 'erő' | *ed tavar* 'vagyon' | *ger baraq-a* 'vagyon' | *ulus irgen* 'nép' | *el ulus* 'ua.' | *arya jali* 'ravaszság' | *kög dayun* 'ének' | *ügegü yadayu* 'nincstelen' | *ayur kiling* 'harag' | *učir siltayan* 'ok', és még igen sok más. Ez a jelenség a törökben sem ismeretlen: *ärk türk* 'erő' | *äd tavar* 'vagyon' | *äb barq* 'vagyon' | *bay borluq* 'gyümölcsös kert' | *satıy joluy* 'eladás' | *bay čoy* 'csomó' | *tävlig kürlüg* 'csaló' stb. Hogy azonban ilyen hendiadyoinok nyelvünkbe jövevényekként kerülhettek volna, egyelőre legalább is kétséges. Azonkívül **ärk küč* alakú hendiadyoint eddig ki sem tudunk mutatni.

Ha mégis felvehetnénk egy tör. **ärk-küč* szót *erköles* szavunk forrásául, külön nehézséget okozna a szóközépi *-kk-* magyarázata. Vagy az *ayačči* > *ács* *-čč-*jéből erre vonatkozólag is vonhatnánk valami következtetést?

Erköles szavunkat tehát nem tudjuk kifogástalanul megfejteni, mongol eredetről, mongol közvetítésről azonban még a legtávolabbról szóba jöhető, legmerészebb feltevések alapján sem beszélhetünk.

8. boglya. (MUNKÁCSI és NÉMETH megfelelő helyeit idézi az EtSz. I, 445.)

A török magyarázattal szemben (< ócsuv. **buylul*; EtSz. I, 445) a mongol *baklaya* (ᠪ: *baylaya*)-ból való származtatás indokolatlan.

Hangtani szempontból talán még védelmezhető volna; a régi *-aya-*nak ugyan hosszú *-á* felelne meg a magyarban, mint jövevényszavaink közül a *bayatur* > *bátor*, *ayač'i* > *ács*, *čalayan* > *csalán* szavak is mutatják, de abszolút szövégen elképzelhető a hosszú *á* meg rövidülése is. Azonban nem látjuk be, miért kell mongol magyarázat mellett kikötni, amikor a kérdéses mongol szó gazdag szócsaláddal a törökségben is megvan, sőt minden valószínűség arra mutat, hogy a mongol szó török jövevény, amelyből néhány mongolos — aránylag kései — továbbképzés is keletkezett.

Lássuk a mongol *baylaya* 'faisceau, fagot, paquet, tas, gerbe, monceau, botte, morceau de drap ou de tissu' (Kow. II, 1091) magyarázatát ill. rokonságát.

Török:

Oszm., csag., szárt *bay-* 'zusammenbinden, verführen, bezaubern' (RADL. IV, 1447) | jakut *bäi-* 'binden' (BÖHTL. 126);

türk *bay* 'Bündel, Verband; katonai, törzsi egység' (vö. JSFOU. XXX, 3:47) | ujj. *bay* 'Bündel, Fessel' (RADL. IV, 1127; BANG—GABAIN, Anal. Ind. 12; CAFEROĞLU, Uygur sözlüğü 22) | Kāšy. *bay* 'Bündel, Band' | Ibn Muhannā *bay* 'СЪЯЗКА' (MELIORANSKIJ 080; 1924-es konstantinápolyi kiad. 166; A. BATTAL, Ibnü-Mühennā lûgati, Istanbul 1934, 15) | Abū Hayyān *bay* 'ua.' (ed. CAFEROĞLU 33) | csag., turki, tar., szárt, krími, azerb., khívai, turkm. *bay* 'der Strick, das Band, die Fessel' (RADL. IV, 1446)) | sór, leb., szag., koj. kacs. *pağ* 'der Strick, der Bindfaden, die Schnur' (RADL. IV, 1132) | kirg., kaz. *bau* 'der Strick, die Schnur' (i. h. 1431) | kún *bav* 'vinculum' | miser *baw* 'Band' | bask. *bau* 'ua.' | bar. *pau* 'der Strick' (RADL. IV, 1126) | kaz. *bäj* 'Verband' | jak. *bïa* 'Strick' (BÖHTL. 136) | oszm. *bayi* 'der Reiz, die Verzückung, die Bezauberung; das Bündel' (RADL. IV, 1450) | szárt *bayu* 'die Binde' (i. h. 1455) | oszm. *bayji* 'der Reiz ausübt, der Zauberer' (i. m. 1453); *bayji* 'ua.' (i. h. 1470) | kaz. *bayuč'i* 'ein Wahrsager' (i. m. 1455) | karacsáj *bayuču* 'Arzt' (PRÜHLE: KSz. X, 90); *baymčaq* 'ua.' (uo.) | kumük *baymčak* 'ua.' (NÉMETH: KSz. XII. 99) | cság. *bayiš* 'das Band, die Binde, das Gelenk; das Strickwerk des Zeltes' (RADL. IV, 1455) | tar. *begiš* 'ua.' (uo.). | ujj. *bayliq* 'angebunden, befestigt, geschlossen' (i. h. 1136) | csag. *bayliq* 'gebunden, Knoten' (Šejx Sul., ed. Kúnos 18) | turki, csag., tar., szárt *bayliq* 'gebunden, festgebunden; ein Strick zum Festbinden eines Bündels; das Garbeband' (RADL. IV, 1459) | oszm., trkm. *bayli* 'angebunden, gebunden' (uo.) | kaz. *bauli* 'mit

einem Stricke, gebunden, angebunden, in Bündeln' (i. h. 1434) | kirg. *baulu* 'ua.' (uo.) | bar. *paulu* 'angebunden' (i. h. 1126). Ebbe a csoportba tartozik természetesen a magyar *báj* is (< tör., vö. EtSz. I. 230).

Kāšγ. *bayla*- 'bündeln' | Ibn Muhannā *bayla*- 'ua.' | Abū Hayyān *bayla*- 'ua.' | ujj. *bayla*- 'ua.' (idézeteket l. feljebb) | oszm., azerb., kún, trkm., khívai, krími *bayla*- 'anbinden, festbinden, binden, einen Knoten machen' (RADL. IV, 1456) | csag., turki, tar. *bayla*- 'ua.' (i. h. 1458) | oszm., krími *baylan*- 'gebunden sein' (uo.) | Kāšγ. *baylan*- 'ua.' | oszm., krími, azerb. *baylat*- 'binden lassen' (RADL. IV, 1458) | csag. *baylat*- 'ua.' (uo.) | Kāšγ. *baylat*- 'bündeln lassen' | turki *baylaş*- 'zusammenbinden' (RADL. IV, 1459) | csag. *baylayubug* 'verbunden, vereinigt' (i. h. 1458) | csag., turki *baylayliq* 'gebunden' (uo.) | tar. *baylaş* 'das Bündel' (i. m. 1459) | oszm. *baylama* 'das Binden, das Anbinden' (uo.) | leb., kojb., sór *paġla*- 'binden, zubinden' (i. h. 1136) | leb. *paġlal*- 'angebunden sein' (uo.) | bar. *paula*- 'binden, anbinden' (i. h. 1126); *paualal*- 'gebunden sein' (uo.) | kirg., kar. L. T. *baila*- 'anbinden, festbinden, zubinden, verpflichten, bezeugen' (i. h. 1427) | csag. *baila*- 'ua.' (uo.) | balkár *bajla*- 'binden, anbinden' (PRÖHLE: KSz. XV, 205) | karacsáj *bajla*- 'ua.' (PRÖHLE: KSz. X, 90) | kumük *bajla*- 'kötni, megkötni' (NÉMETH: KSz. XII, 100) | kirg. *bailan*- 'sich anbinden, sich binden an Etwas; an Etwas gebunden sein' (RADL. IV, 1428); *bailanis*- 'mit Jemanden zusammengebunden sein, verbunden sein' (uo.); *bailat*- 'anbinden lassen' (uo.); *bailastır*- 'die Leitstricke der Pferde zusammenbinden' (uo.); *baida*- 'anbinden' (i. h. 1429) | kirg. *bailan* 'das Binden, die Bedingung, das Bündniss, das Versprechen, die Bestätigung' (i. m. 1427) | kumük *bajlau* 'kötés' (NÉMETH: KSz. XII, 100) | kirg. *bailalü* 'das bindende Wort, das letzte, entscheidende Wort' (RADL. IV, 1427); *bailam* 'die Binde, das Band zum Binden' (i. h. 1428) | kumük *bajlam* 'csomó, virágcsokor' (NÉMETH: KSz. XII, 100); *bajlama* 'kötés' (uo.) | kaz. *bäilä*- 'binden, anbinden, verbinden' (RADL. IV, 1571); *bäilän*- 'angebunden, verbunden, gebunden werden' (uo.); *bäilänis*- 'sich an Jemand binden, sich anhängen, hängen bleiben, anhäkeln' (uo.); *bäilät*- 'binden, anbinden, zubinden lassen' (uo.); *bäiläü* 'das Wickeln, Einwickeln eines Kindes' (uo.); *bäiläüč* 'die Binde' (uo.); *bäiläčäk* 'der sich Anhäkelnde, der Verleumder, Klätscher' (uo.); *bäiläwič* 'der Verband, das Angebundene' (uo.); *bäiläm* 'das Bündel, der Band, das Bouquett' (uo.) | tüm. *bäilis* 'angebunden' (i. h. 1572).

Első pillanatra hajlandók volnánk talán — az ú. n. Ablautszerű elsőszótagbeli $a > u$ változás figyelembevételével — rokonságot keresni, a *bay-* (*bay*) és az eredetileg szereplő és a lejjebb tárgyalandó tör. *buyul*-csoport között, ha azonban jobban szemügyre vesszük a *bay* 'kötél, kötelék' és *bay-* 'kötni' kiinduló pontokat, akkor be kell látnunk, hogy mindkét szó voltaképpen származék. Nem lehet ugyanis kétség a felől, hogy az alapszó az ujj. *ba-* 'binden' (RADL. IV, 1117: *pa-* hibás olvasat), a régi szótári anyagból még a szárt *banča* 'das Bündel' szót (i. h. 1472) is ide kell vonnunk. Az újabban kiadott szövegekben igen sokszor fordul elő ez a szó, vö.: KÁŠŸ. *ba-* 'anbinden; flechten (Hürde)'; *ban-* 'angebunden werden' | ujj. *ba-* 'attacher, lier' (PELLIOT: T'oung Pao XV, 265); CAFEROĞLU, Uygur sözlüğü c. munkájában (Istanbul 1934, 23. l.) idetartozó adatokat idéz még: az Uigurica II, III és a Manichaica I és III-ból, valamint a Chuastuanift-ból.

Ami mármost a deverbális *-y* névszóképzős *bay* alakot illeti, a magyarázat igen egyszerű, u. i. ez a *-y*, *-g* a leggyakoribb képzők közé tartozik. A deverbális igeképző *-y*, *-g*, már a ritkább jelenségek közül való, de egynéhány egészen biztos példánk itt is van, vö. RAMSTEDT, Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen: JSFOu. XXVIII, 3:14—6, 59; ZAJĄCZKOWSKI, Suffiksy 110—1. Különben talán ez utóbbi magyarázat felesleges is, mert a törökben származtatott nomenek lehetnek minden további nélkül igetővek is (tehát nemcsak ú. n. alapszóknál van meg a nomen verbum-felfogás): *dat* 'goût' ~ *dat-* 'goüter', *ayrı* 'douleur' ~ *ayrı-* 'avoir mal', *ojuŸya* 'couture provisoire' ~ *ojuŸya-* 'bâtir (couture)', *dolaš* 'enroulement' ~ *dolaš-* 'tourner', *oyraš* 'rencontre' ~ *oyraš-* 'se rencontrer' stb., vö. DENY, Gram. Turque 239—41.

Mongol:

Irod. mong. *bay* 'liasse, paquet (d'herbes), fagot, gerbe; une compagnie de soldats, détachement de soldats'. (Kow. II, 1087) | irod. oirat *bay* 'кyст, кyча, пyк stb.' (POZDNEEV 121) | monguor *bag* 'arbre, arbrisseau, buisson' (DE SMEDT—MOSTAERT 18);

irod. mong. *baysi-* 's'assembler en quantité'; *baysim-a* 'par groupes, tumultueusement'; *baysira-* 'se serrer; se presser en foule s'attrouper' (Kow. II, 1080); *bayla-* 'faire un fagot, un paquet, fagoter; diviser les soldats par détachements, par les pelotons'; *baylaya*, l. fent.; *baylayala-* 'mettre en tas, entasser, mettre en paquet, en fagot; placer des troupes par détachements'; *baylara-* 's'entasser,

se réunir en groupe; se tenir par détachements' (i. h. 1090—1); *bačča* 'un paquet, trousseau, dossier, rouleau, faisceau'; *baččatu* 'centenier des troupes chinoises' (i. h. 1092) | irod. oirat *baqlā* 'связка, узел, связанная кипа вещей, пучек'; *baqla-* 'увязать, завязать в связку' (POZDN. 122) | burját *baqla* 'вязанка' (PODG. 59).¹⁾

M a n d z s u - t u n g ű z :

Mandzsú *baqsan* 'Bündel, Trupp'; *baqsala-* 'Bündel bilden; die Soldaten in einzelne Trupps abteilen'; *baqsatu* 'Unteroffizier' (GABELENTZ 16, ZACHAROV 481) | olcsa *baksa* 'узел' (SANŽEEV, Paralleli 686).

Ha már most a *baglya*-féle magyar adatokat vesszük eredetibbnek, akkor forrásául bátran egy ócsuv. *baylay, esetleg *baylŷy alakot vehetünk fel, amelynek szóvégi *ó* > *a* változását egyéb példák is igazolhatnák: ócsuv. *čapay > magyar *csipa*, ócsuv. *ākū > magyar *ekő* > *eke*.

Ha azonban a *baglya* elsőszótagbeli *a*-ját dunántúli másodlagos fejlődésnek tekintjük Gomboczcal, akkor eleve el kell utasítanunk a tör. *ba-* 'kötni, megkötni' ige megfelelő származékával való magyarázatot, és meg kell maradnunk Gombocz, BTLw. 49 (vö. EtSz. I, 445) eredeti egybevetése mellett, annak a megjegyzésével, hogy

¹⁾ Nem világos a fenti mongol adatok összefüggése a következő mongol és mandzsú-tungúz szavakkal: irod. mong. *bayta-* 'avoir une place, être placé, contenu, entrer dedans; contenir, renfermer'; *baytaya-* 'mettre, placer dedans'; *baytasi ügei* 'qui ne peut pas être inséré'; *baytara-* 'être contenu; pénétrer, passer à travers'; *baylasi ügei* 'qui ne peut pas être contenu, renfermé' (Kow. II, 1081—91) | irod. oirat *baqta-* 'вмещаться, поместиться'; *baqtā-* 'вмещать, поместить, уместить'; *baqtara-* 'вмещаться в средину, глубоко врезаться внутрь чего либо' (POZDN. 121) | monguor *p'agda-* 'pouvoir entrer dans, être contenu dans, se coucher (soleil, lune)' (DE SMEDT—MOSTAERT 301) | ordosz *baq'ta-* 'ua.' (uo.) | siringol *bakta-* 'se coucher (soleil)' (uo.) | darchat *bagta-* 'уместиться' (SANŽEEV 55) | khalkha *bagta-* 'вместиться' (POPPE, Praktičeskij učebnik 165) | mogol *baytanā* 'findet Platz' (RAMSTEDT 23) | mandzsú *bagta-* 'enthalten, umfassen, in sich begreifen; fassen; ertragen stb.'; *baqtambu-* 'umfasst werden'; *baqtanda-* 'fassen, Raum haben' (GABELENTZ 16; ZACHAROV 472) | szolon *bakta-* és *batta-* 'вместиться' (POPPE 42—3); *baktā* 'убежище' (uo.). Tisztán alaktani szempontból alig emelhetnénk kifogást az itt felsorolt *bayta-* és *bayla-* származékoknak a fent tárgyalt csoporthoz való kapcsolása ellen, jelentésánlag azonban kétségtelenül mutatkoznak bizonyos nehézségek. Nyilván ezért csatolta VLADIMIROV, Sravn. gr. 281 a *bayta-*, *bayla-* 'être placé, contenu' jelentésű szavakat az irod. mong. *bayi-* 'lenni' < **bayi-*, továbbá *bayu-* 'leszállni, megtelepedni' stb. szócsaláddhoz. Ha így van a dolog, akkor nagyon valószínű, hogy e szócsalád és a fenti csoport közt keveredés történt.

az ott idézett kazáni, altaji, toboli, baraba, küerik és jakut adatok, melyek alapján egy ócsuv. *buɣul 'Heuschober' alakot vett fel, korántsem tartoznak a török szókincs izolált, megfejtethetlen szavai közé, ellenkezőleg egy nagyon kiterjedt, gazdag szócsalád tagjai. E szócsaládnak meglehetősen érdekes oldalhajtásai vannak nemcsak a törökben, hanem a mongolban is, sőt nem lehetetlen, hogy esetleg finnugor, ill. uráli rokonsággal is számolnunk kell.

Török:

Tar. *boy-* 'über Kreuz binden (die Füße oder Hände)' (RADL. IV, 1647) | oszm., tar. stb. *boy-* 'die Kehle zusammendrücken, zuschnüren' (uo.) | Kāšγ. *boy-* 'würgen, ersticken'¹⁾ | kking. *bōla-* 'binden, anbinden, zubinden' (i. h. 1670) | kaz., kirk. *bū-* 'binden, zubinden, zusammenbinden; erwürgen' (i. h. 1799) | alt., tel. *pū-* 'zubinden, zuschnüren, erwürgen' (i. h. 1360); *pūla-* 'anbinden' (1373) | leb. *puɣula-* 'zubinden' (i. h. 1362) | oszm. *boqayī* 'die Fussfessel' (i. h. 1645); *boqayīla-* 'die Füße fesseln' (uo.); *boqayīlīq* 'Stelle wo die Fesseln angelegt werden' (i. h. 1646) | csag., turki *boqča* 'die Rolle, der Koffer, der Packsack' (i. h. 1647) | turki *boqčala-* 'einwickeln, ein Bündel machen' (uo.) | kirk. *boqša* 'die Rolle stb.' (uo.) | tel., alt. *poqčō* 'der Koffer' (i. h. 1264) | bar. *poqsaq* 'die Fessel' (i. h. 1265); *poqsala-* 'fesseln' | kumük *boqča* 'boriték' (NÉMETH: KSz. XII, 102) | balkár *boqča* 'Beutel, Geldtasche' (PRÖHLE: KSz. XV, 209) | Kāšγ. *boxtai*, *boxtui* 'Kleidersack, Kleiderbündel' | Kāšγ. *boy* 'Kasten, Sack, Bündel' | óoszm. *boy* 'Bündel, Ranzen' (VÁMBÉRY, Alt-Osm. SprSt. 152) | csag. *boyan* 'die Fesseln' (RADL. IV, 1648); *boyaq* 'Schlinge, Fusskette' (Šejx Sul., ed. KŰNOS 29) | ujj. *boyayū* 'kötélék, bilincs, békó' (CAFEROGLU, Uygur szözlüğü 34) | csag. *boyan*, *boyayū* 'fers pour enchaîner' (PdC. 172) | oszm. *boyu* 'der Knoten, das Gelenk, Glied, das zwischen zwei Gelenken liegt' (i. h. 1650) | csag. *boyu* 'Mundstück, Halsschmuck' (Šejx Sul. 30) | oszm., kún *boyun* 'das Gelenk' (i. h. 1651) | kaz. *boɣol* 'Schober' (EtSz. I, 445) | csag., trkm. *boɣuru* 'der eiserne Halsring' (i. h. 1652) | csag. *boɣum* 'Knoten, Verknüpfung' (Šejx Sul. 30) | oszm.

¹⁾ A felsorolásban mellőztem a *boy-* 'megfojtani' változataiban a teljességre való törekvést, hasonlóképen kirekesztettem a *boy-* 'megfojtani' származékának tartott *boyaz*, *boɣuz* stb. 'torok, gége' alakjait és származékait. Noha idetartozásuk nagyon valószínű, jelentéstani szempontból a fent tárgyalt adatokkal szemben kitérést jelentene részletes vizsgálatuk.

boγum 'der Knoten, das Gelenk; der Halsring' (RADL. IV, 1653); *boγumlu* 'geknötet stb.' (uo.) | kkirg. *poγōq* 'die Halsschnur, das Collier' (i. h. 1265) | oszm. *boγča* 'das Bündel, das Paket' (i. h. 1665); *boγčala-* 'einwickeln' (uo.); *boγču* 'der Bindfaden, die Schnur' (uo.) | Kāšγ. *boyla-* 'in den Kasten legen' | oszm. *boγmaq* 'die Knoten, das Gelenk, die Fingerglieder; der Halsring, das Collier' (i. h. 1656); *boγmuq* 'das Halsband' (uo.) | csag. *boγmaq* 'Knoten, Band' (Šejx Sul. 29) | Kāšγ. *boγmaq* 'Hemdenknopf; Halsband der Braut' | kkirg. *bōlū* 'angebunden' (RADL. IV, 1670) | csag. *boγayu* 'die Fussfesseln' (i. h. 1656) | kaz. *buqča* 'ein Ledersack' (RADL. IV, 1804).
 Tob. *buyau* 'die Fessel' (i. h. 1805); *buyaula-* 'in Fesseln legen' (uo.) | kumük *buyau* 'lánc, békó' (NÉMETH: KSz. XII, 104) | bar. *puγau* 'die Fessel' (RADL. IV, 1362) | csag. *buyayu* 'Fessel, Band, Kette' (Šejx Sul. 33); *buyaq* 'Schlinge, Ring' (uo.) | oszm. *buyu* 'die Hexerei' (RADL. IV, 1806) | azerb., turki *buyun* 'das Gelenk' (uo.) | Kāšγ. *buyun*, *buyin* 'Gelenk am Finger oder am Rohr' | kara-csáj *buyou* 'Pferdefessel' (PRÖHLE: KSz. X, 95) | kar. L. T. *buquw* 'die Kette' (RADL. IV, 1807) | szárt, turki *buyum* 'das Gelenk' (uo.) | jak. *buyul* 'Heuschober' (BÖHTL. 143) | leb., küer. *puγul* 'der Heuschober, der Heuhaufen' (RADL. IV, 1362) | tob., bar., küer. *muγul* 'der Heuhaufen' (i. h. 2174) | tob. *muγulla-* 'das Heu in Haufen sammeln' (uo.) | szárt., csag. *buyma* 'die Schlinge' (i. h. 1808) | csag. *buyču* 'dünner Bindfaden zum Umwickeln des Bogens' (uo.) | Kāšγ. *buysuq*, *buγsuq* 'Fessel' | csag. *buγanxu* 'Gelenk, Knoten, Fussfessel' (Šejx Sul. 33); *buγar* 'Kette, Fussfessel, Halsband' (uo.) | tob., bar. *buag* 'ein Büschel Getreide, das man mit der Hand fasst, um es mit der Sichel abzuschneiden' (RADL. IV, 1799) | bar. *puag* 'das Strumpfband' (i. h. 1360) | balkár *bu'un* 'Gelenk, Handgelenk' (PRÖHLE: KSz. XV, 212) | alt. tel. *pū* 'das Band, der Strick' (RADL. IV, 1360) | alt., tel. *pūl* 'der Heuhaufen' (i. h. 1373) | tel. *pūlalū* 'angebunden' (i. h. 1374); *pūlaš* 'das Bündel, die Garbe' (uo.) | tel., leb. *pūlam* 'ua.' (uo.) | kaz. *bīγau* 'die Fussfesseln' (i. h. 1726); *bīγauli* 'der in Ketten gelegte, der Galeerensklave' (uo.); *bīγaula-* 'in Ketten legen' (uo.); *bīγaulan-* 'in Ketten sein' (uo.) | bask. *bīγau* (KATAR. vö. EtSz. I, 333).

Ebben az összeállításban *boγ-* (*boq-*) és *buy-* alakok szerepelnek egymás mellett. Az *u-*s alakok egyrésze (pl. a kaz. *buqča*) eredeti elsőszótagi *o-*-ra vezethető vissza, hogy azonban az ugyanazon nyelven belül mutatkozó eltérések, amilyen pl. az oszm. *boyu* és

buju, hogyan magyarázandók hangtani szempontból, ma még nem eléggé világos. Az esetleg felveendő két csoport különben jelentés-tani szempontból annyira összebonyolódott, hogy valósággal szét-választhatatlan. Lehet, hogy idővel, a török vokalizmus pontosabb ismerete alapján bizonyos kérdések még tisztázhatók lesznek itt. A kazáni -i-s alakok a többi u-s alakkal szemben viszont már ma is szabályos változatoknak tekinthetők. (Ez a híres török—mongol Ablaut-féle változás egyik esete).

Amint láthatjuk, a származékok közt megtalálhatók *békó* sza-vunk (< tör., vö. EtSz. I, 332—4) legközelebbi megfelelői is.

M o n g o l :

Irod. mong. *boju-* 'enveloppe, lier, bander, panser, attacher, nouer; barrer le chemin à; réprimer, dompter, maîtriser; faire perdre la tête, vaincre son adversaire; s'obliger, s'engager' (Kow. II, 1161); *bojudala-* 'enveloppe, lier, bander (i. h. 1163); *bojuļa-* 'ordonner d'enveloppe stb.' (i. h. 1164); *bojuļa-* 'être enveloppé stb.' (i. h. 1166) | irod. oirat *bō-* 'взять, завязать во что. завернуть, прудить, запрудить, препяствовать' (POZDN. 128); *bōqda-* 'быть завязану, закрыту' (i. h. 130); *boqči-* 'поджаты ноги; стреножить лошадь' (uo.) | monguor *bō-* 'lier, fermer en liant' (DE SMEDT—MOSTAERT 26) | ordosz *bō-* 'ua.' (uo.) | monguor *bōga-* 'faire ou laisser lier' (uo.); *boroglie-* 's'étrangler, étrangler, suffoquer' (i. h. 28) | ordosz *bō-* 'se pendre' (uo.) | irod. mong. *boju* 'lie, attache, noue, panse; bracelet, anneau' (Kow. II, 1160); *bojuļa* 'bandeau, anneau, bracelet' (MUNKÁCSI: NYK. XXXII, 381 szerint ez a mongol szó volna a magyar *búga* forrása; teljesen helytelen, vö. EtSz. I, 441) (i. h. 1162); *bojubéi* 'ua.' (uo.); *bojus* 'bracelet, ornements du poignet' (uo.); *bojudasun* 'enveloppe que les hommes mettent à leurs pieds' (i. h. 1163); *bojudal* 'enveloppe, ruban, bandage, emballage, étui' (uo.); *bojul* 'esclave; servitude' (uo.); *bojulta* 'dont on se sert à envelopper, à lier, à attacher; courroie, cordon, enveloppe, étui, couverture; faisceau, paquet, liasse' (i. h. 1164); *bojuljuur* 'gorge, gosier, pharynx' (i. h. 1165; vö. a tör. *bojaz*-csoportot); *bojuljuurda-* 'ordonner de saisir par la gorge, d'étrangler' (uo.); *bojumi* 'lacet pour prendre les oiseaux et les autres bêtes' (uo.); *bojumida-* 'attraper avec un lacet, tenir par la corde (un cheval non dressé)'; *bojumila-* 'serrer la gorge, étrangler' (uo.); *bojumiy-lala-* 'attraper avec un lacet' (i. h. 1166); *bojumiy-lalayda-* 'être attrapé par un lacet'; *bojuča* 'fascine, fascinage' (uo.); *bojča,*

boγču 'valise, portementeau fait de peau et de toile' (i. h. 1212) | irod. oirat *boγčō* 'деревянный подподушник, куда кладут всякия мелочи' (POZDN. 130) | monguor *bōDOG* 'cordon, ficelle' (DE SMEDT—MOSTAERT 26) | ordosz *bōDOk* 'ua.' (uo.) | monguor *bōlōγ* 'pièce de bois qu'on met entre les jambes d'un animal pour l'empêcher de courir' (i. h. 28).

Belső mongol fejlődésnek kell felfognunk az első szótagbeli -o-val szemben mutakozó -a-s alakokat, mint pl. irod. mong. *baγuu* 'collier' (Kow. II, 1060); *baγubčei* 'bague bracelet, anneau' (i. h. 1061); *baγuta* 'coussinet du collier' (uo.); *baγalγar*, *baγalγur*, *baγulγar* 'gosier, tranche-artère, gueule, george' (i. h. 1059) | monguor *baγur* 'bracelet' (DE SMEDT—MOSTAERT 19).

Sokkal érdekesebb, hogy a mongolban is vannak u-s alakok:

Irod. mong. *buqul* 'une meule de foin' (Kow. II, 1160); *buqulala-* 'mettre le foin en meules' (uo.) | burját *bukul*, *buxul*, *boxol* 'Heuschaber, Heuhaufen' (CASTRÉN, Burj. 170.); *bukullenam*, *buxul-lenap*, *boxollenap* 'häufen' (uo.) | irod. mong. *buγuu* 'bracelet, ornement du poignet' (Kow. II, 1160); *buγulya* 'joug' (uo.); *buγuy* 'ua.' (i. h. 1166) | irod. oirat *buγuu* 'браслет, большое кольцо, кольце-видный' (POZDN. 134.)

M a n d z s u - t u n g ú z :

Mandszu *bohi-* 'den Fuss einwickeln'; *bohigō* 'Weiberstrumpf' (GABELLENTZ 23; ZACHAROV 512). Nem tartozik ide a mandzsú *bofun* (régí alakja *bofu*) 'Hülle, Umschlag; Bündel' és *bofula-* 'einwickeln'. A *bofun* ugyanis kínai jövevény < kín. *pao-fu*, vö. P. SCHMIDT, Chinesische Elemente im Mandschu: Asia Major VII, 607 | goldi *bokkiu-*, *bókki-* 'binden, fesseln' (GRUBE 111) idetartozása szintén kétes.

Az esetleges finnugor megfelelőkre vonatkozólag l. a magyar *boγ* rokonait, vö. EtSz. I, 441—2.

A *boγ-* és *buγ-* szócsalád származékai közül a török *buyul-* mongol *buqul-*-t a magyar *boglyá-*-val való egybevetésre elsősorban jelentéstani okok ajánlották. Közelebbről megvizsgálva ezt az egybevetést, a mongol eredet feltevése eleve elesik hangtani nehézségek miatt (szóközépi -χ-, -q- a magyar -g-vel szemben), nyilván ezért maguk a mongolos elemek hívei sem védelmezték.

Azonban az is bizonyos, hogy a török *buyul-*-ból való származtatásnak is vannak hangtani nehézségei. Ezek áthidalására GOMBOCZ a várható magyar *bogoly helyeit mutakozó *boglyá-*-t ana-

lógias alakulásnak magyarázta. Ha azonban figyelembe vesszük legrégebb török jövevényszavainkban a hangzóközi *-g-*, *-γ-* alakulását, pl. ócsuv. **joγur-* > magyar *gyúr*, **jiγil-* > *gyül*, **ayil-* > *ól*, **büγü-* > *bü*, **büγüči-* > *bölcs* stb., akkor a török *buyul* magyar folytatása is talán inkább *büly > *böly*-féle alak lehetne, természetesen csak akkor, ha a fenti példákkal kronológiailag egy rétegbe tartozik.

Boglya szavunk közvetlen forrását tehát nem tudjuk teljes biztonsággal megjelölni, az azonban bizonyos, hogy akár a *bay-*, akár a *buy-* (*boy-*) származékai közt is keressük azt, török területen kell maradnunk.

9. o k. (BÁLINT, Párhuzam 37; NÉMETH: Nyr. XLII, 246.)

A megfelelő adatok törökből és mongolból mutathatók ki.

Török: ujg. *uq* 'Meinung, Bedeutung, Verständnis' (RADL. I, 1605); *uq-* 'verstehen' (i. h. 1607); *uq-* 'comprendre' (P. PELLLOT, La version ouigoure: T'oung Pao XV, 257); *uq-* 'verstehen, einsehen'; *uqit-* 'verstehen lassen'; *uqun-* 'einsehen, eingestehen' (BANG—GABAIN, Anal. Index); *uqtur-* 'erläutern, verstehen' (BANG—GABAIN, Türkische Turfan-Texte VI, 148. sor); *uqγuluy* 'verständig' (BANG—RACHMATI, Die Legende von Oghuz Qaghan 20—1, 314. sor; vö. PELLLOT: T'oung Pao XXVII, 343) | Kāšγ. *uq-* 'verstehen', *uqsa-* 'zu verstehen wünschen', *uqtur-* 'verstehen lassen', *uqul-* 'verstanden werden', *uquš-* 'verstehen', *uquš* 'Klugheit', *uqušlīγ* 'Klugheit' | Ibn Muḥannā: *uq-* 'знать, понимать', *uqtur-* 'учить' (P. M. MELIORANSKIJ, Arab filolog o tureckom jazkye, 072); A. БАТТАЛ konstantinápolyi kiadása (1934) ugyanezt a szót idézi még (79) Abū Hayyān-ból és Rabγuzī-ból is.

Mongol: irod. mong. *uγ* 'commencement; raison, motif; racine' (Kow. I, 225); *uqa-* 'concevoir, comprendre, deviner, penser attentivement à qc.' (i. h. 357); *uqayan* 'esprit, raison; sagesse; connaissance' (uo.); *uqayuluyči* 'qui instruit, interprète' (i. h. 358); *uqayul-* 'faire comprendre' (i. h. 359); *uqaburi* 'entendement, capacité' (uo.); *uqasi ügei* 'sans raisonnement' (uo.); *uqala-* 'entendre, comprendre stb.' (uo.); *uqalča-* 'comprendre ensemble' (uo.); *uqam-jitai* 'fort concevable' (uo.); *uqayda-* 'être compris' (uo.) | irod. oirat. *uq* 'род, происхождение' (POZDN. 52); *uḫān* 'ум, разум, смысл' (i. h. 47.); *uḫa-* 'понимать, вмать, заметить' (uo.); *uḫayul-* 'дать возможность понять' (uo.); *uḫala-* 'вообразить' | burját *uḫan* és *uḫān* 'Verstand; ум' (CASTRÉN, Burj. 101, PODGORBUNSKIJ 315) | khal-kha *uḫi* 'értelem' (VLAD., Sravn. gr. 354). Mongol jövevény a tun-

gúz *ukán* 'Verstand' (CASTRÉN, Tung. 76) | szolon *uxā* 'сознание, разум' (POPPE 75).

Ok szavunk azért került a mongolosság gyanújába, mert először csak RADLOFF fent idézett két ujur adatát ismerték, azokat pedig mongol jövevényeknek tartották. Ma látjuk, hogy a szó a törökben sokkal jobban el van terjedve, mint először gondolták. Feltűnő, hogy a mongol szó az irodalmi források gazdagságához sehogysem illő vékony erecskében csörgedezik a nyelvjárások területén. A török és a mongol szó viszonya különben szabályos az altaji nyelveken belül: a török rövid tövel szemben magánhangzós tövég mutatkozik a mongolban. Annak a nehézségnek a tárgyalásával, melyet mongol jövevényszavaknak az ujurban való feltételezése jelentene, alább foglalkozunk.

10. ige. (FOGARASI: NyK. V, 282; BÁLINT, Párhuzam 22; SIMONYI: FUF. I, 127; MUNKÁCSI: KSz. II, 197; NÉMETH: Nyr. XLII, 246 és A törökség őskora 15.)

Ige szavunkat is ugyanabba a kategóriába sorolták, mint az *ok*-ot, azaz a török (ujgur) adatokat mongol jövevényeknek tekintették, azonban, mint majd kiderül, — teljesen alaptalanul.

De lássuk előbb az adatokat. Teljesen bizonyosnak tekinthetjük továbbra is a mongol megfelelőket:

Irod. mong. *üge* 'mot, terme, parole, expression; langue, discours; don de la parole' (Kow. I, 554); *ügesē* 'consulter, délibérer' (i. h. 557); *ügesel* 'délibération, conseil stb.' (uo.); *ögüle* 'parler, dire, proférer, prononcer, raconter' (i. h. 569); *ögülesi ügei* 'ineffable, inexprimable, indicible' (i. h. 568); *ögülel* 'action de dire, prononciation, mot, verbe' (uo.); *ögülelde* és *ögülelče* 's'entretenir' (i. h. 569); *ögülelge* 'action de parler' (uo.); *ögülemer* 'qui aime à parler' (uo.); *ögülegül* 'faire parler' (i. h. 570); *ögülegde* 'être dit' (uo.) | irod. oirat *üge* 'слово, реч' (POZDN. 61); *ögüle* 'говорить, сказывать' (i. h. 41) | khalkha *üg, ügə* 'szó' (VLAD., Sravn. gr. 327) | burját *üge* 'Wort' (CASTRÉN, Burj. 104) | monguor *uge* 'parole stb.' (DE SMEDT—MOSTAERT 467); *culie* 'parler' (i. h. 141) | ordos *uge* 'szó stb.' (i. h. 467); *uguele* 'beszélni stb.' (i. h. 141) | dahúr *ugé* 'слово' (IVANOVSKIJ 40).

Mongol jövevények: szolon *ug, uge, üge* 'слово' (POPPE 75) orocs *ugučöhö* 'speak!' (P. SCHMIDT, The Language of the Oroches 60).

A törökből idevonták a következő adatokat: GOMBOCZ, BTLW. 86 idéz egy ujjur *üge* 'Wort' adatot VÁMBÉRY után, MUNKÁCSI: NyK. XXXII, 389 pedig a magyar igéhez kapcsolja az *igér* szót is, és ez utóbbi támogatására idézi: *ögü-* (RADLOFF után) és *üge-* 'sagen, reden' (VÁMBÉRY után). Ezeket az ujjur adatokat a továbbiakban MUNKÁCSI (GOMBOCZ szerint sem alaptalanul) összekapcsolja az oszm. *öjüt* 'Rat, Ermahnung' stb., *öjrän-* 'lernen', *öjrát-* 'lehren' szavakkal.

Vegyük azonban közelebbről szemügyre ezeket az adatokat.

Legelőször is a VÁMBÉRYNAK tulajdonított ujjur *üge* 'Wort' sehol sem található, ill. a valószínű tévedés alapját képező szó a VÁMBÉRY-féle *Qutadyu bilig* kiadásban csakugyan előfordul, azonban mongol jelzéssel. Ez a mongol adat van itt egybevetve egy ujjur *üge-* 'sagen, reden' igével, ugyanezt az adatot vette fel szótárába RADLOFF is (I, 1195). Ha azonban gondosabban megnézzük a *QB.* kérdéses helyét, melynek alapján VÁMBÉRY és főleg RADLOFF az *ögü-* 'beszélni' ujjur szót forgalomba hozta, kiderül, hogy a forrás: féves magyarázat.

RADLOFF nagy szótára idézett helyén a kérdéses verspár — az ismert hibás olvasást módosítva — így hangzik:

ädi jaqšï aimiš biliglig bögü biliglig sözüni ölmışcä ögü

'sehr gut hat gesprochen der wissensreiche Weise, rede des Wissenden Worte bis zu deinem Tode!' RADLOFFNAK ez a fordítása az *A*-kézirat meglehetősen romlott szövege után készült. A *Qutadyu bilig* kiadásában (II, 445) már a *B*-kézirat szövegét közli (ugyanígy a facsimile-ben is), amelyben a rövid idézet három helyen tér el az előbbi szövegtől, nevezetesen: a *bögü* helyett (ami nem is rimelt!) *bögü*, a *sözüni* helyett *sözini* és az *ölmışcä* helyett *ömişcä* olvasható. Az új szöveghez új fordítást kapunk: 'sehr gut hat gesprochen der kenntnisreiche Weise, das Wort des Wissenden lobt man nach Gebühr'. Azt látjuk, hogy a fordítás nemcsak ott tér el a régítől, ahol az új szóval kellett számolni (*ömişcä* 'gemäss dem Verstehen'), hanem az *ögü* jelentése is megváltozott, u. i. RADLOFF az eddigi, feltett, sehonnán nem igazolt 'sagen, reden' értelmezés helyett a csagatájából, ujjurból stb. jól ismert és a jelen esetben is jól illő *ögü-* 'loben' magyarázatot fogadta el. És ha figyelembe vesszük, hogy a RADLOFF-féle kiadásnál jóval nagyobb — sőt mintaszerű — gonddal készült nagyszámú ujjur kiadványokban, melyeket Berlinben és Párizsban tettek közzé, sehol 'sagen, reden' jelentésű ujjur *ögü-* ige nem fordul elő, akkor tovább semmi kétségünk nem

lehet a felől, hogy az ujur *üge*, *üge-* és *öğü-* 'szó', ill. 'beszélni' téves adatok, és szótárainkból egyszerűen törölnökök.

A MUNKÁCSI idézte oszmánli szavak a következő török adatokkal függenek össze (nem teljes a felsorolás, csak a főbb típusokat adjuk): ujr. *ögüt* (BANG—RACHMATI, Die Legende von Oghuz Qaghan 22); Kāšγ. *ögüt* 'Rat', *ögütlä-* 'ermahnen', *ögrän-* 'sich gewöhnen, lernen', *ögrät-* 'lehren'. Kāšγ. *ök* 'Sinn, Verstand' adatát helyesen *ög-*nek kell olvasnunk, vö. ujr. *ög* 'intelligence', *öglän-* 'revenir à soi, reprendre ses sens' (PELLIOT: T'oung Pao XV, 265); *ögsüz* 'irrsinnig' (RACHMATI, Zur Heilkunde der Uiguren II, 22); Kāšγ. *ögä* 'klug, älterer, erfahrener Mann aus dem Volke, im Rang hinter dem Tigin' (vö. még: *il ögäsi*; ez ugyanolyan méltóságnév mint a török *bilgä* 'bölc's, vagy a mongol *sečen* 'bölc's'). Mindezen szavak az *ö-* 'verstehen' ige (Kāšγ.) származékai és jelentéstani nehézségek miatt nem kapcsolhatók a mongol 'szó' és 'szólni, beszélni' jelentésű adatokhoz.

A magyar *ige* és *igér* egymáshoz való viszonyát erről az oldalról tehát nem sikerül megvilágítani (az *igér*-t török ragos alaknak magyarázni képtelenség), ez pedig annál sajnálatosabb, mert csak a kérdés tisztázása után tekinthetjük teljesen kifogástalannak a magyar és a mongol szavak egybevetését. Egyelőre, föltételelesen azonban kimondhatjuk, hogy az *ige* azon régiebb török jövevényszavaink közé tartozik, amelyek pontos, kétségtelen megfelelőit csak a mongol nyelvből tudjuk kimutatni.

11. kölesön. (BÁLINT, Párhuzam 30; MUNKÁCSI: Nyr. XIII, 262 és KSz. II, 190; NÉMETH: Nyr. XLII, 245 és A törökség őskora 15; RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 152; MUNKÁCSI: MSFOU. XLVII, 288.)

E szó megfelelőit az eddigi felfogás szerint a következőképpen állíthatjuk össze:

Mongol: irod. mong. *kölesün*, *kölüsün* (szórványosan *kölürsün*) 'sueur, le louage, le payement, les intérêts, intérêts de l'argent prété' (Kow. III, 2603); *kölüsüle-* 'louer, prêter; retirer de l'intérêt de son argent' (uo.); *kölüsülegül-* 'faire louer stb.' (i. h. 2604); *kölüsülegde-* 'être loué stb.' (uo.); *kölüsüci* 'ce qui travaille pour un salaire' (uo.); *kölür-*, *kölüre-* 'suer, transpirer' (uo.); *kölürge-* 'faire suer' (uo.) | irod. oirat *kölösön* 'заем, долг, плата; пот, испарина' (POZDN. 289); *kölösötei* 'беременный' (uo.); *kölörö-* 'потеть, преть, взмыслиться' (uo.) | burját *kölöhör*, *kölöhön*. *χölösö* 'Schweiss' (CASTRÉN, Burj. 115); *kölöhölnäm*, *kölöhölnäp*, *χölöhölnep*, *χölösölnep*

'annehmen, mieten' (uo.); *kölöhönse, kölöhönsi(n), xölöhönsi, xölösönéi*
 'Arbeiter, Mietling' (uo.); *kölernäm, kölernäp, kölernep, xölernep*
 'schwitzen' (uo.) | khalkha *xüllüs, xöllüs, xöllüs* 'izzadság' (VLAD.,
 Sravn. gr. 111, 330) | bait, kobdói derbet *kölsn* 'ua.' (uo.) | monguor
k'uonoru:ze 'sueur, salaire' (DE SMEDT—MOSTAERT 213); *k'uonori-* 'suer,
 transpirer' (uo.) | ordosz *k'ölösü* 'sueur' (uo.); *kölör-* 'suer' (ua.) |
 leideni névtelen *kölsün* és *kölesün* 'Schweiss', *kölsebe* 'schwitzte';
köler 'Schweiss' (POPPE 67—8).

Mongol jövevények: jakut *kölösün* 'Schweiss' (BÖHTL. 60) |
 barguzini tungúz *kuluhun* 'ПЛАТА' (POPPE 48) ← burj.

Török: csuv. *kivžan* 'auf Borg' (PAAS. 74); *kivšen* 'взаем,
 взаим' (NIKOL'SKIJ, Russko-čuvaszkij slovarj 49).

Csuvas jövevényező: cseremisiz B. *küšän, küs:ən* 'leihweise';
 P.GEN. *küšän* 'Geborgte'; KB. RAM. *küs, küsə* 'Etwas wechselsei-
 tiges', *küsläš* 'leihen'; b. BUD. *küsü*. (RÄÄNEN: MSFOU. XLVIII, 152.)

Ha azonban ezeket az egyezéseket egy kicsit megbolygatjuk,
 akkor azt látjuk, hogy néhány kérdés még tisztázásra szorul. De
 gyerünk sorjában.

A gazdagnak látszó mongol anyag valójában mindössze két
 adatra vezethető vissza: *kölösün* és *kölüre-*. Jelentéstani szempont-
 ból elég világos az 'izzadság → fáradság → munka → munkabér'
 fejlődési sor. A 'kölcsön' és a 'fizetség, bér' kapcsolatára például
 idézhetjük: irod. mong. *töliyesün, tölügesün* 'payement; un prêt,
 emprunt' (Kow. III, 1918, 1921). Ez a szó egyébként is igen tanul-
 ságos: *tölübüri* 'un prêt, emprunt, dette; gage, caution, garantie'
 (i. h. 1919); *tölüge* 'paye, payement; au lieu de, à la place de, pour,
 au nom d'un autre' (i. h. 1920); *tölügesüle-* 'acheter ou vendre au
 crédit; prendre des effets au crédit' (i. h. 1921); *tölügele-* 'remplacer
 qn., prendre la place' (uo.); *tölü-* 'payer, payer la dette' (i. h. 1922).

Ami mármost a *kölösün*-t illeti, az világosan elemezhető szár-
 mazékszó. A *-sun, -sün* jellegzetesen mongol denominális és dever-
 balis névszóképző, különösebb jelentéstani funkció nélkül (vö. POPPE,
 Die Nominalstambildungssuffixe im Mongolischen: KSz. XX, 99,
 100 és 116—7). Magában az irodalmi nyelvben *-su, -sü* alakban is
 előfordul, ez az alak azonban nem szorul különösebb magyarázatra,
 ha figyelembe vesszük, hogy a mongol szövégi *-n* a névszókban nem
 fonológiai elem: hol eltűnik, hol megjelenik. A nyelvjárásokban ez
 a képző *-s*-szel van képviselve; néhány példa a khalkhából: *cärs*
 'papír' ~ irod. m. *čayalsun* | *balgäs* 'város' ~ irod. m. *balyasun* |

cörös 'vadállat' ~ irod. m. *görügesün* | *xüllüs* 'izzadság' ~ irod. m. *kölesün* | *dawos* 'só' ~ irod. m. *dabusun* | *Dēs* 'kötél' ~ irod. m. *degēsün* stb.

Eredete, ill. funkciója után kutatva, azt tapasztaljuk, hogy: a) váltakozhatik teljesen ragtalan alakokkal: *küüsün* 'köldök' ~ *küü* 'ua.' | *dayisun* 'ellenség, háború' ~ *dayi(n)* 'ua.' | *mendüsün* 'egészség, egészséges' ~ *mendü* 'ua.'; b) váltakozhatik más képzőkkel: *örügesün* 'fele vminek' ~ *örügel* | *noyusun* 'kacsa' ~ *noyul* | *qoryusun* 'teve-trágya' ~ *qoryul* | *aryasun* 'állati trágya' ~ *aryal* | *qarbison* 'uterus' ~ *qarbing* 'pocak' (török *qarın* 'has'); c) a rokon nyelvekben (a törökben vagy a mandzsuban) ragtalan alak a megfelelője: *balyasun* 'város' ~ török *balıq* ~ mandzsu *falya* | *qadayasun* 'karó' ~ török *qadaq*; d) tekintik végül a török szóvégi -z mongol megfelelőjének is (voltaképpen két egymástól teljesen független képző összezsengéséről van szó): mong. *qoyusun* 'üres' ~ török *qoyuz* (csuvas *χəvəl*) | mong. *dabusun* 'só' ~ tör. *tuz* | mong. *toyusun* 'por' ~ tör. *toz* | mong. *mösün* 'jég' ~ tör. *buz* stb.

Az irod. mong. *köle* alapszó igéi vagy névszói jellegét a *köliire*-alapján dönthetjük el. Minthogy jelen esetben a -ra-, -re- világosan deverbális képző (vö. RAMSTEDT: JSFOU. XXVIII, 3: 32 köv.), a *köliüsün*-sun, -sün képzőjét is deverbálisnak kell tekintenünk, épúgy mint a következő néhány példában: *quniyasun* 'gyűrődés' < *quniya-* | *nibusun* 'nyál' < *nibu-* | *uyasun* 'kötélék' < *uya-* | *nayasun* 'ragadék' < *naya-* | *qolbasun* 'kötélék' < *qolba-* stb.

A mongol *köle*-, *köliü*-ige származékának, *kölesün*-nek, a csuvas *kivžən*-nel való egybevetése ill. teljes azonosítása ellen első tekintetre súlyos kifogást kell emelnünk. A csuvas *kivžən* nem nominatívus, hanem ragos alak. Világosan kiderül ez mindenekelőtt az eddigi értelmezésekből is: 'auf Borg, *взаем*'. A ragtalan *заем*; *emprunt*' kifejezésére körülíráshoz folyamodik a mai csuvas nyelv: *kivšen ilni* (НИКОЛ'СКИ 110), azaz 'a kölcsön vett, kölcsön kapott'. Talán némi útmutatással szolgálhat a régi ragtalan alakra a csere-misz nyelv csuvas jövevényei közül a *küs*, *küsə*, 'Etwas wechselseitiges'.

A *kivžən* szóvégi *n*-jének magyarázatául hivatkozhatunk a csuvas adverbium *n*-jelre: *tapxārən* 'időnként', *vürənən* 'helyenként', *šara pušən* 'fedetlen fövel', *kuša-kušan* 'szemtől szembe', *věše-věšən* 'végtől végig', *sivvən paxat* 'szigorúan, hidegen néz', *ikkən* kettes-

ben', *okšajän patüm* 'pénzen veszek', *väraḡän* 'lassan' stb. (AŠMARIN, *Materialy d'la izsledovanija čuvašskago jazyka* 228.)

Ezek szerint a mai *n* adverbium-jeles csuvas szó nominativus alakja *kivža vagy *kivš lehetett. Az őstörök alak visszaállításánál a következő szempontokat kell figyelembe vennünk. Az első szótag vokalizmusa valószínűleg *ü (?*ö*) lehetett; e feltevésünket támogatják a cseremisiz adatokon kívül a csuv. *xivža* 'Brustbaum' ~ kaz. *küsäk* 'Stock, Stange' egyezés (RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 62; a kaz. *ü* természetesen őstör. *ö-t jelent); hasonló eset: cseremisiz *šüläš* 'atmen' ~ csuv. *šivla-* ~ kaz. *sulä-* (i. h. 64) ~ miser *sula-*. A csuvas *š* ~ *ž* általában őstörök *č* fejleményének tekintendő szó belsejében magánhangzók közt és postconsonantikus helyzetben egyaránt: *aža* 'atya' ~ köztör. *ača* | *jüžə* 'savanyú, csipős' ~ kaz. *äči*, mis. *ači*, oszm. *aḡi* | *kəžə* 'rüh' ~ kaz. *qiči* | *šüze* 'rojtok' ~ oszm. *sačaq* | *kaš-* 'átszállni', *kažar-* 'átszállítani' ~ kaz. *kič-* | *ḡuržə* ~ *ḡurš* 'acél; erő (italban)' ~ kaz. *qoroč* | *pərža* 'borsó' ~ kaz. *burčaq* stb. Szórványosan azonban az őstörök -š- megfelelője is lehet a csuvas *š* ~ *ž*: *ažak* 'szamar' ~ kaz. *išäk* | *pižə* 'szívós, hajlékony' ~ kaz. *pəšə* | *kəžən* 'nyeríteni' ~ kaz. *kəšnä-* | *šjžə* 'kelés' ~ kaz. *šiš*.

Magyar szempontból kielégítően meg tudnók magyarázni a *kölcsön*-t akkor is, ha a feltehető csuv. *küš, *köš-ből indulnánk ki (vö. *bölcső* < *bišiq, *gyümölcs* < *jimiš), de akkor is, ha forrásul ócsuv. *küč, *köč-öt vennénk fel (*bölcs* < *büyüči, *ács* < *ayačēi stb). Valamennyi most idézett magyar példában az *l* másodlagos, s elképzelhető volna, hogy a *kölcsön* *l*-je is ilyen: a BTLw. 103-ban felsorolt *kölczön*, *külcen*, *külcsen* változatok mellett — mint PAIS DEZSŐ figyelmeztet rá — a Keszthelyi Kódex 311 *kwchon* variánst is tartalmaz (NySz. II, 395; a címszók mellett nem szerepel, csak a felsorolt példák közt).

Bármennyire is tetszetős ez a magyarázat, mégis sokkal inkább egy másik megfejtés felé hajlunk, amely nemcsak a magyar, hanem az elszigeteltnek látszó csuvas szót is közelebről megvilágítja.

A csuvas hangtan vizsgálói közül már RÄSÄNEN (MSFOU. XLVIII, 47: „l ~ Schwund“) és POPPE (KCSA. II, 78, § 22: „Die Laute *r und *l“) rámutatott arra, hogy a csuvasban az őstör. *lč és *lt mássalhangzócsoportjából az *l* el szokott tűnni. A legismertebb példák ezek: csuv. *ḡəš* 'kard, takácsborda' > cseremisiz *iš*, *iš* 'takácsborda' (RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 129), votják *kis*, *kis*, úrjén *kis* (WICHMANN: MSFOU. XXI, 74) ~ köztörök *qilč*; ez az egy-

bevetés azonban nem teljesen megnyugtató, mert a csuvas adat forrása *qilč lehetne, ennek feltétele azonban az ismert tör. *qilč*, *qilč*, *qilč*, *qilč* alakok mellett nem teljesen magától értetődő | csuv. *viš-* 'messen, wägen', *viže* 'Mass, Wage' > cseremisiz *βisáš* 'abwägen, messen', *βiša* 'Wage, Mass, Gewicht', *βisáš* 'messen, wägen, wiegen' (RÁSÁNEN: MSFOu. XLVIII, 121) ~ kaz. *ülčä* 'messen', *ülčäü* 'Mass', krimi *ölčä* | csuv. *pižen* 'ein Dorngewächs' > cseremisiz *pisän* 'Distel, Hundsblume, Löwenzahn' (RÁSÁNEN: MSFOu. XLVIII, 178) ~ kaz. *bilčän* 'Tollkraut' > cseremisiz *pelčšän*, *pelčän*, *pelčšän* 'Distel, eine Klettenart' (RÁSÁNEN: MSFOu. L, 52). RÁSÁNEN e példák közé sorolja a magyar *kölcsön*-nel együtt a csuvas és a cseremisiz megfelelőket is.

Ily módon a csuvas szó rangtalan alakja *külčš, *külč, az adverbiumi *n-* jellel bővült esete pedig *külčšn lehetett, s ez utóbinak volna pontos megfelelője a mai *kivžen*.

A magyar és a csuvas szó közt teljes az egyezés alaki és jelentéstani szempontból egyaránt. Eredetileg bizonyára a magyar *kölcsön* is határozói értelemben volt használatos — legrégebbi adatainkban ez a jelentés áll előtérben¹⁾ —, csak később fejlődött melléknévi és főnévi értelme (a NySz. nem tünteti fel ezt a jelentéstani fejlődést). A magyar szó is egész természetesen fogható fel ragos alaknak; ez a rag elvileg keletkezhetett magyar talajon is, de ha figyelembe vesszük, hogy a *kölcsön* ragtalan alakban ismeretlen, akkor talán valószínűbb, hogy már ragos alakban került legrégebbi török jövevényszavaink közé, mint pl. a csuvas vendég-szó is a cseremisizbe.

Ha *külčšn > *kivžen* magyarázatunk helyes, akkor el kell ismernünk, hogy a csuvas *kivžen* és a mongol *kölüsün* egybevetése korántsem képtelenség. Ez a kapcsolat természetesen nem olyan közvetlen, mint eddig hitték, de a mongol *kölü-*, *köle-* és a kikövetkeztethető csuvas **kül-* (a *külčš deverbális nomen-nek fogható fel) igék egyeztetése kifogástalan.

A csuvas és a mongol szó megerősítésére egyéb török forrásból is idézhetünk adatot. Maḥmūd al-Kāšyārī szótárában találjuk:

¹⁾ Vö. a NySz. II, 395 1) alatt felsorolt példáiból: *kivchon adakozyk*; *veg... kölčen*; a 2) csoportból („invicem“): *egy mást néha költsön hábor-gattyák*. Calepinusból (PAIS D. szíves közlése): 684: *mutuo* — *Vizon tagsaggal, költsön*; 559: *inucem* — *költsön*.

külüğ 'entliehn'¹⁾. Ha ezt az adatot, amely török emlékeinkben ez ideig hapax legomenon, az eredetiben ellenőrizzük, meggyőződhetünk BROCKELMANN értelmezésének (MW. 116) helyességéről. A kérdéses helyen (I, 318, 10) ugyanis pontosabban *külüğ näng* található, arab értelmezése szerint الشى المستعار azaz 'kölsönzött dolog'.

Kölsön szavunk tehát csakugyan legrégebb török jövevényeink közé tartozik, a vele egyező csuvas szó azonban nem tekinthető mongol jövevénynek, hanem a régi török-mongol szókincs egyik érdekes emlékének, melyet különben kellő megvilágításba helyez a Kašgari-féle adat.

12. ölyv. (BÁLINT, Párhuzam 38; MUNKÁCSI: NyK. XXI, 123; NÉMETH: Nyr. XLII, 246 és A törökség őskora 15; LIGETI: MNy. XXXI, 39—41.)

¹⁾ Kašgari BROCKELMANN-féle kiadásában (Mitteltürkischer Wortschatz: Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Bp. 1928), i. h. a *külüğ* címszó alatt a következő jelentések találhatók: 1. 'berühmt'; 2. 'entliehn'; 3. 'Tragtier'. E felsorolásnak bizonyára BROCKELMANN szemében is csak technikai okai voltak, u. i. e három jelentés, melyet Br. Kašgari eredeti kiadásának különböző helyeiről gyűjtött egy csokorba, három különböző szót képvisel, amelynek az alaki összezsengésen kívül semmi köze sincsen egymáshoz. Az 1. 'berühmt' jelentésű *külüğ*-gel összevethető: szag., kojb., kkirg., csag. *külüğ* 'der Held' (RADL. II, 1470) | az uo. előforduló ujj. *külüğ*-öt (uo.) helyesen *külüğ*-nek kell olvasni | türk *külüğ* 'berühmt; Held' (i. h. 1471). Ez a szó világosan származéka a következő főnévnek; türk *kü* 'was man von Jemand hört, der Ruf, Ruhm, das Gerücht' (RADL. II, 1416) | ujj. *kü* 'bruit, renommé' (T'oung Pao XV, 267). A 3. 'Tragtier' értelmezésű *külüğ* rokonsága viszont a következőképen alakul: oszm. *gülüğ* 'bête de somme' (BdM. II, 676) | kasztamuni nyj. *külüğ* 'âne' (HUART: Journ. As. 1921 II, 211) | kirg. *kölük* 'das Zugvieh, die Transportmittel (Pferde, Wagen, etc.); das Racepferd' (RADL. II, 1272) | tel., tölösz *kölkö* 'Tiere, welche angespannt, geritten und belastet werden' (uo.) | csag. *kölek* 'ein Reittier (als Esel, Pferd, Maultier); Fahrzeug' (VÁMB. 331); *كولوك* 'monture, bateau' (PdC. 474); *كولاء* 'chameau, cheval, bête de somme' (i. h. 475). E származékszók viszont a következő adatokból vezethetők le: szag., kojb. *köl* 'anspannen (ein Pferd)' (RADL. II, 1268) | csuv. *kül* 'befogni (lovat)' | jak. *kölüi* 'anspannen'. Török jövevény a mordvin *k'ildems*, *k'ildems* 'anspannen' (PAASONEN: JSFOU. XV, 2: 37; GOMBOCZ: NyK. XXXV, 259). Idevonható a mongolból: irod. mong. *köl* 'atteler, seller' (Kow. III, 2609); *kölgen* 'la monture, bête de somme (chameau, cheval, mulet, âne); attelage quelconque; moyen de transport, véhicule, voie, moyen' (i. h. 2608) stb., valamint számos mongol nyelvjárási adat. Figyelembe véve török és mongol adatainkat, azt hisszük, hogy Kašgari 3. adatát helyesen talán inkább *kölüğ*-nek kell olvasnunk.

E szóval a fent idézett helyen nem régen részletesen foglalkoztunk, összegyűjtöttük a megfelelő adatokat (pótlás: barga burját *il'ē* 'Geier', POPPE: AM. VII, 372), és jeleztük, hogy a magyar *ölyv* továbbra is csak mongol vagy mongolból származó szavakkal vethető egybe. Rámutattunk továbbá arra is, hogy a magyar szó forrása, az **iläg*, **iläy* a tövéghangzót megőrző mongol *eliye* < **elige*-vel szemben jellegzetesen török alakot képvisel.

A felteendő, de ma semilyen nyelvből ki nem mutatható török alak körüli nehézségeket azáltal sem küszöbölhetjük ki, hogy az *ölyv* forrásául nem a török **iläy*, hanem a mongol *eliye*, *elē* stb. alakokat jelöljük meg. A mai mongol nyelvjárásokban ismert *elē*-típusú alak magyar hangtörténeti okokból (diftongizált magyar szóvég!) nem lehet *ölyv* szavunk forrása, épügy nem lehet, mint pl. a mai csuvas *əne*-féle alak a magyar *ünő*-é. De nem lehet az mongol nyelvtörténeti okokból sem, mert a XIII—XIV. sz.-i mongol nyelvemlékekből azt látjuk, hogy bármennyire is előrehaladt bizonyos, intervokális helyzetben levő *-g*, *-g* hangoknak a spirans fok felé való eltolódása, a szótag megnyúlása ekkor még nem következett be. A mongol **elege*, **ele'e* alapján viszont a magyar szóvéget nem tudjuk teljesen kifogástalanul magyarázni, és ha ez sikerülne is, akkor még mindig útban volna a XIII—XIV. sz.-i források alapján kimutatható másodlagos, de igen régi szókezdő *h-* (*hele'e* stb.; e szókezdő *h*-val kapcsolatos kérdéseket l. i. h.).

A legkényelmesebbnek az a megoldás látszik, hogy az *ölyv* forrása egy bolgár-török **iläg*, **iläy*, ez pedig mongol jövevény. Ehhez a magyarázathoz azonban szintén hipotéziseken keresztül vezet az út: *a*) fel kell tennünk, hogy a bolgár-törökbe (csuvasba) igen régen mongol elemek kerültek, *b*) el kell képzelnünk, hogy e feltehető mongol elemek eredeti tövégi magánhangzója a bolgár-törökben, ill. a csuvasban eltűnt.

13. öböl. (FOGARASI: NyK. V, 282; BÁLINT, Párhuzam 38; SIMONYI: FUF. I, 127—8; NÉMETH: Nyr. XLII, 246 és A törökség őskora 15; MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 283—9.)

A magyar szóval egybevett mongol adatokat a következőképpen állíthatjuk össze, ill. rostálhatjuk meg.

A) Irod. mong. *ebür* 'sein, poitrine; vide entre la poitrine et la partie supérieure de l'habillement' (Kow. I, 182); *öber* 'vide entre la poitrine et la partie supérieure de l'habillement' (i. h. 502);

öbür 'ua.' (i. h. 506); *öbürtele-* 'cacher qch. entre son sein et ses habits' (uo.); *öbürle-* 'mettre qch. sous le bras' (uo.) | irod. oirat *öbör* 'лоно, пазуха, грудь' (POZDN. 38); *öbörle-* 'положить за пазуху, держать за пазухой' (uo.) | *burját öber, eber, ubur* 'Busen' (CASTRÉN, Burj. 93, 99); *öbör, öber, über, übür, ebür* 'пазуха' (PODG. 201) | *barga-burját ubür* 'Busen' (POPPE: Asia Major VII, 376) | *gorlosz ubür* 'пазуха' (RUDNEV 134) | *darhat öbörtölxé* 'положить за пазуху' (SANŽEEV 47) | *monguor yer* 'sein, espace entre le vêtement et la poitrine, quantité que cet espace peut contenir' (DE SMEDT—MOSTAERT 492) | *ordosz öwör* 'ua.' (uo.).

Jövevények a mongolból: a) *sör öbür* 'die vordere Seite, der Rockschoß' (RADL. I, 1313) | *abakán öbür* 'ua.' (BTLw. 111) b) *tungúz owur, uwur* 'Busen' (CASTRÉN, Tung. 76) | *szolon öwur* 'пазуха'; *ewwülg-* 'положить за пазуху' (POPPE 51, 65).

B) Jövevény a mongolból: alt., tel. *ömür* 'das Vorderteil des Pelzes' (RADL. I, 1314).

C) Irod. mong. *ayula-yin ebür* 'le côté de la montagne qui est exposé au midi' (Kow. I., 182); *ayula-yin öber* 'ua.' (i. h. 502); *öbür* 'ua.' (i. h. 506) | *khalkha öwür* 'передная сторона, юг, южный склон' (POPPE, Prakt. uč. 173) | *burját öber* 'Südseite eines Berges' (CASTRÉN, Burj. 99); *öber, übür* 'южная часть горы' (PODG. 66) | *darhat öbör* 'перед' (SANŽEEV 47) | *ognut, öhan ört'ē* 'dél' (saját feljegyzésem) | *tunut iwür* 'юг, южный' (RUDNEV 134) | *dzsasztu iwür* 'южный' (uo.) | *dahúr eür* 'передный' (POPPE 81).

Az A), B), C) csoport jelentéstanai összefüggésére jó példa a magyar *mell ~ mál*, vö. PAIS, A *mál* változatai: MNY. XII, 168—73, MÉSZÖLY: MNY. XXIV, 31 (ez utóbbi a *mell* és *mál* összetartozásáról).

Minden látszat ellenére sem tartozik össze az előbbiekkal:

a) Irod. mong. *öber* 'lui-même, propre' (Kow. I, 502); *öber-ün* 'propre, qui appartient en propre' (uo.); *öber-iyen* 'moi-même, lui-même, soi-même' (i. h. 503); *öbesüben* 'même, soi-même' (i. h. 502) | irod. oirat *öbörön* 'сам, собственный' (POZDN. 37); *eberēni* 'свой, собственный' (i. h. 16); *eberē* 'сам, свой' (uo.) | *khalkha öwü* 'свой, собственный' (VLAD., Sravn. gr. 203—4); *örö* 'сам' (POPPE, Prakt. uč. 174) | *burját ör, örö* 'selbst' (CASTRÉN, Burj. 98); *ögörö, öro, örö* (PODG. 271); *öhöy* 'сам' (SANŽEEV 7) | *darhat örö ~ örgö* 'сам' (SANŽEEV 47) | *horcsin öwör* 'собственный, свой' (RUDNEV 117) | *gorlosz örrü, öri* 'самый' (uo.) | *kobdói derbet, bait öwrän ~ ewrän* 'свой, собственный' (VLAD., Sravn. gr. 203—4) | *asztraháni derbet ewrän*

'ua.' (uo.) | mogul *öärini* '(er) selbst' (RAMSTEDT 35) | dahúr *uoré* 'сам' (IVANOVSKIJ 39); *w^uör* 'ua.' (POPPE 80); *ērē* 'сам (uo.); *ᠦᠷᠡ* 'собственный' (i. h. 89);

~ török: kirk., kking., tar., szárt, turki, krími, kún, csag., azerb., oszm., karT. *öz* 'selbst; was einem selbst gehört, eigen' (RADL. I, 1299) | tel., tub., töl. *ös* 'die Persönlichkeit' (i. h. 1290) | kaz. *üz* 'maga, személy' (BÁLINT 37) | karL. *üz* 'ua.' (RADL. I, 887) stb.

GOMBOCZ: NyK. XXXV, 249 ugyan különválasztja a következő szócsoporttól, de összetartozása nem lehet kétséges sem hangtani, sem jelentéstani tekintetben. A 'vminek a magja, belső része' és a 'selbst' jelentéstani összefüggésére alkalmas példa épen a magyar *maga*.

b) Irod. mong. *örü* 'l'intérieur; le dedans du fourneau à faire la cuisine' (Kow. I, 581) | irod. oirat *örö* 'внутренность чего, брюхо, утроба' (POZDN. 41);

~ török: kirk., kking., tar., szárt, turki, krími, kún, csag., azerb., oszm., karT. *öz* 'der beste Teil eines Dinges, das Innere, das Herz, das Mark, das Wesen, die Essenz' (RADL. I, 1298) | krími, sór, csag. *özük* 'die Eingeweide, das Herz, der Kern (einer Frucht)' (i. h. 1300) | alt., kirk., kking., tel. *özök* 'das Innere eines Dinges, der Kern (der Nuss), das Korn (in der Aehre), das Mark (eines Baumes), der Docht (eines Lichtes oder einer Lampe), das Innere des Menschen (die Brust und der Bauch)' (i. h. 1301) | oszm. *özük* 'das Innere, der Kern, das Mark, der Eiter einer Wunde' (i. h. 1302) | sór, szag. *özän* 'das Mark eines Baumes' (i. h. 1301) stb. | csuv. *var* 'közép; has; belseje vminek' | jak. *üös* 'Mark eines Baumes, Galle, Mitte eines Flusses' (BÖHTL. 48).

Valószínűleg a 'selbst' melletti 'eigen, was einem selbst gehört' értelemmel függ össze a következő jelentéstani eltolódást képviselő szócsoport:

c) Irod. mong. *öber-e* 'autrement, séparément, à part; un autre (pas celui-là)' (Kow. I, 504); *öber-e öber-e* 'chacun de sa part, isolé' (uo.); *öger-e* 'à part, qui n'est pas de même' (i. h. 564) | irod. oirat *öbörö* 'отдельно, особо, кроме' (POZDN. 37); *örö* 'отдельно, кроме; особой, разнствующий, своеобразный' (i. h. 41) | burját *öro örvön* 'собственный' (PODG. 285) | horcsin *ör, öwör* 'другой' (RUDNEV 114, 115) | durbut-beisze *örü, öri* 'ua.' (uo.) | gorlosz *ör* 'ua.' (i. h. 115) | bait *ögörö* (VLAD., SRVNH. gr. 204) | monguor *cöro* 'autre, autrui, à part, séparément' (DE SMEDT—MOSTAERT 137) | ordosz *örö* 'ua.' (uo.);

~ török: kún, csag., oszm., azerb. *özgü* 'ander, andersartig, fremd' (RADL. I, 1303) | sór, szag., szoj. *öskü* 'ein Anderer, fremd' (i. h. 1294) | alt., tel., leb. *öskö* 'ua.' (uo.).

Az a), b), c) alatti mongol *ö'er* (*öber, ögere, öberün, ö'erün* stb.), *ö'es* (*öbesüben, ö'esün*) és a török *öz* szavak összefüggéséről többféle vélemény van forgalomban, nézetünk szerint a legelfogadhatóbbnak az mutatkozik, amely a köztör. *toz* 'por' ~ mong. *to'usun* és köztör. *tuz* 'só' (jakut *tūs*, csuvas *tšvar*) ~ mong. *dabusun* alakpárokkal hozza összefüggésbe, s kiindulópontul egy tör. *öz* < *öz < **ö'üz*-t vesz fel ugyanolyanfokú mongol **ö'äs*, **ö'är*-rel szemben. (Vö. GOMBOCZ: NyK. XXXV, 249; RAMSTEDT: Festschrift Thomsen 184 és Mogholica 35; PELLIOU: JOURN. AS. 1925 I, 231; BANG: Ung. Jb. VI, 37; POPPE: Ung. Jb. VI, 112.)

A 'mag, maga, más' szócsoportot a 'mell, szörme elülső része, hegy déli oldala' szócsaládtól nemcsak jelentéstani különbség választja el, hanem fontos hangtani kritérium is: az előbbi mongol alakok zöngés bilabialis spiransával (-*β*-) szemben az utóbbiakban világosan zöngés bilabialis explosiva (-*b*-) mutatkozik.

Az *ebür, öbür* 'mell stb.' szó rokonságát keresve két mongol adat-csoport ötlük a szemünkbe:

a) Irod. mong. *ebüče-* 'embrasser, presser entre ses bras, contenir; unir, réunir, lier' (Kow. I, 182), valamint több, e tőből képzett faktitív stb. ige. Az *ebüče-* és az *ebür* viszonyát tekintve hasonló alakpár pl. a *nökür* 'compagnon, camarade, ami' (i. m. II. 702) és *nöküče-* 'se réunir à qn., s'attacher, être lié d'amitié' (i. h. 700). Más szóval, az *ebür, öbür* r-je képző, mely igen gyakran fordul elő olyan névszókban, melyek alapszava ismeretlen, vagy nem világos, viszont más származékszavakkal való összetartozása nem kétséges, pl. *mör* 'út nyom' ~ *möči* 'nyomozni' | *öndür* 'magas' ~ *öndüyi-* 'felemel' | *amur* 'nyugalom, béke' ~ *amuyi-* 'nyugodni' | *bayar* 'öröm' ~ *bayas-* 'örülni' | *egür* 'fészek' ~ *egüd-* 'építeni' | *nabtar* 'rongy, rongyos' ~ *nabtalja-* 'rongyokban lógni' | *nayir* 'egyetértés, béke' ~ *nayis* 'ua.' stb.

b) Ibn Muhannā *ebčün* (MELIORANSKIJ 118) | leideni névtelen *ebčewün* 'Brust' (POPPE 1254) | irod. mong. *elčigün* 'poitrine' (Kow. I, 188); *ebčigüü, ebčigü* 'ua.' (uo.) | irod. oirat *öbčüün* 'грудь' (POZDN. 38); *ebčüün, ebčün* 'ua.' (i. h. 16) | khalkha *öbčü* (VLAD., Sravn. gr. 155) | burját *öpsuy, öpsön, үпсү* 'Brust' (CASTRÉN, Burj 99, 107) | bargaburját *öbčüü* 'ua.' (POPPE: AM. VII, 373) | mogol *ebčün* 'ua.' (RAM-

STEDT 27) | dahúr *erčü* (IVANOVSKIJ 38); *er'čü* 'ua.' (POPPE 80) | monguor *šdžüü* 'poitrine, poitrail' (DE SMEDT—MOSTAERT 391) | siringol *iščü* 'ua.' (uo.) | šera *yögur pšun* 'breast' (MANNERHEIM: JSFOu. XXVII, 2: 65) | ordosz *öb'tš'ü* 'ua.' (uo.). Az *ebčigün* idevonását már PELLIOU i. h. javasolta; az összetartozás csakugyan valószínű, noha a képzés módja nem teljesen világos. A feltehető *ebü*-tő úgy viszonylana az *eb-* tőhöz, mint pl. *körü-* 'megfagyni' ~ *kör-güleg* 'megfagyott' | *bü-rüi* 'alkonyat' ~ *bür-keg* 'homályos' | *ölü-s-* 'éhezni' ~ *öl-bere-* 'ua.' | *irü-* 'színültig megtölteni' ~ *ir-ge-* 'ua.' stb.

A mong. *ebčigün*-t egyesek (pl. SANŽEEV, P. SCHMIDT stb.) mandzsutungúz megfelelőikkel szokták egybevetni. Íme a fontosabb adatok:

Mandzsú *ebči* 'Abhang', Rippe; *грудь, ребро, хребет* (GABELLENTZ 49; ZACHAROV 71) | szolon *štelē* 'ребро' (POPPE 65) | tungúz *äptilä* 'Rippe', *äftilä* 'Rippenknochen' (CASTRÉN, Tung. 73); *äpti-lä* 'ребро' (G. M. VASILEVIČ, Evenkijsko-russkij dialektologičeskij slovarj, Lgd. 1934, 167); *äwti-lä* 'ребро в лодке' (i. h. 169) | barguzini tungúz *eptilö* 'ребро' (POPPE 45) | goldi *xüčüla* 'Rippen' (GRUBE 47) | negidal *öptilö* 'a rib' (P. SCHMIDT, Samag. 25) | szamar *xöučilö* 'ua.' (uo.) | olcsa *xöučilö* 'ua.' (uo.) | orocs *öütilö*, *öütülö* 'ua.' (SCHMIDT, Oroches 52).

A mongol és mandzsú-tungúz szavakat eddig nem egyeztették török adatokkal. Talán lehetne gondolni a kirk. *ömüldrük* 'der Brustriemen des Pferdes' (RADL. I, 1314) szóra, ha ugyan nem függ össze valahogyan a köztörök *kömüldürük*-kel, mint BANG: Túrán 1918, 297 is gondolja. Ha a kirk. *ömüldrük* magánhangzós szókezdeté eredetinek bizonyulna, akkor talán összefüggésbe hozható volna vele a bar. *ömgön* 'Brust des Pferdes' és a csag. *ümgän*, *ömgän* 'ua.' is (vö. BANG. i. h.), sőt idetartoznék esetleg a már idézett, mongol jövevénynek tartott alt., tel. *ömür* is.

A mongol *ebür*, *ebčigün* eredeti jelentését kutatva PELLIOU a mong. *emüne* 'előtt, elülső' szót is idevonhatónak tartotta. Hasonló gondolatmenettel a török *ömüldrük* és *ömgön* szavakat a tör. *öng* 'előül, előtt' mellé sorakoztathatnók, a hangtani kapcsolat megvilágítására elegendő volna a tör. *kömüldürük* ~ *köngül*-szópárra hivatkozni.

Más területre vezet bennünket BANG megfejtési kísérlete, amely a török szavak végső forrását a tör. *äm-*, *ämä-* 'saugen' igében kereste. A fenti török adatokat (a magyar *öböl*-lel együtt) — mint szíves szóbeli közléséből tudom — PAIS DEZSŐ is a 'saugen' jelentésű *äm-*, *öm-*, *öp-*, *op-* igékkel hozza összefüggésbe.

Az *äm-* szót egyelőre kirekesztve, valóban figyelemreméltók a következő török adatok: *Kašy. op-, öp-* 'schlucken, schlürfen'; *opur-* 'saugen lassen'; *öpür-* 'zu trinken geben' | tel., kirg., küer., csag. *op-* 'einsaugen, einziehen' (RADL. I, 1155) | kaz., tob. *up-* 'einsaugen, verschlucken' (i. h. 1780) | ? *sór ömčü* 'eine Saugflasche für Kinder' (i. h. 1316) | jak. *obor-* 'saugen' (BÖRTL. 22) | ujj., oszm., krimi *obur* 'die Amme' (RADL. I, 1161). Ez utóbbi szó világosan az *op-* 'einsaugen' ige származéka; a ma már háttérbe szorult, ill. más jelentésben ('csókolni') általánosodott *öp-* hasonló származéka *öbür volna. Az oszm. stb. *obur* 'unersättlich' < tör. *op-* 'einsaugen, verschlucken' és csuvas, cseremis, orosz megfelelőire vonatkozólag vö. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 124.

A török *op-* megfelelői a rokon nyelvekben is ismeretesek, vö. RAMSTEDT: Festschrift Thomsen 186; VLADIMIROV, SravN. gr. 211 | SANŽEEV, Paralleli 624. A főbb adatok a következők.

Mongol: ősmongol **uβu-* 'inni' | irod. mong. *ayu-, yu-, шyu-, ш-* 'boire' (KOW. I 31, 336, 363); *uyji* 'детская каша сосулка для детей' (i. h. 437); ugyanott franciául csak „bouillie, etc.“ értelmezés található | irod. oirat *ū-* 'ПИТЬ' (POZDN. 44); *ubuji* 'трубка, цилиндр; рожок для детей' (i. h. 48) | bait *owji, oγji* 'соска, рожок для кормления детей' (VLAD., SravN. gr. 211) | khal. *ū-*; nyug. khal. *uyji* (VLAD., по.) | burj. *ūnam, ūnap* 'trinken' (CASTRÉN, Burj. 103); *ugze, ugzi, ugze(i)* 'Saughorn' (i. h. 101); *ugža* 'соска' (SANŽEEV, i. h. 624) | monguor *ū-* 'boire' (DE SMEDT—MOSTAERT 462) | ordosz *ū-* 'ua.' (uo.). Nem világos, mint viszonylik a fentiekhez az irod. mong. *umdayan, undayan* 'ital' stb.

Mandzsutungúz: mandzsui *omi-* 'trinken' (GABELENTZ 165; ZACHAROV 130) | tung. *umim, imim* 'trinken' (CASTRÉN, Tung. 77); *ūm-i-m* 'выпить' (VASILEVIĆ 215) | barg. tung. *um-ke* 'ПИТЬ' (POPPE 56) | goldi *omi-, umi-* 'trinken' (GRUBE 19) | dzsürcsi *wu-mi-lu* 'ua.' (uo.) | orosz. *umi-* 'to drinke, to smoke' (SCHMIDT, Oroches 56). Valószínűleg idetartozik még: tung. *wvim*, Prät. *upsap* 'sich satt essen' (CASTRÉN, Tung. 77).

Szemellátható, hogy az ősmongol **uβu-* és mai származékai, valamint a mong. *ebür, öbür* közt közvetlen kapcsolatról nem beszélhetünk: a török és a mongol szó két, teljesen különböző forrásból ered. Mindez azonban semmit sem változtat azon, hogy végeredményben a mongol *ebür, öbür* 'sein, poitrine' mellett a törökben is van *obur* 'Amme' és feltehető az *öbür 'ua.' Ha tehát a magyar

öböl ócsuvas forrása csakugyan *öbür volna, akkor nem szükséges mongol magyarázatra támaszkodni csak azért, mert török nyelvterületen nem áll rendelkezésünkre megfelelő adat.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magyar *öböl*-nek akár a mongol *ebür*, *öbür*, akár a török *obur*, *öbür szavakkal való egyeztetésének figyelmen kívül nem hagyható hangtani akadályja van: a török ill. mongol, etymologikus szóvégi *-r*-rel szemben mutatkozó, változat nélküli magyar *-l*. (A BTLw. 110 óvatosan nem is ad ócsuvas alakot.) Amíg ezt az akadályt megnyugtató módon nem sikerül kiküszöbölni, addig a török vagy mongol szó csak feltételesen vehető egybe *öböl* szavunkkal.¹⁾

14. harang. (BÁLINT, Párhuzam 20; BUDENZ: NyK. XX, 153—4; PAASONEN: NyK. XLII, 38—9; NÉMETH: Nyr. XLII, 243; MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 288.)

E mongolosnak tartott szavunkat eddig a köztörök *qazan* 'üst', csuvas *χuran* 'ua.' és a mongol *qarangya* 'érckorong, gong' adatokkal vetették egybe, de bizonyos nehézségekre már régebben rámutattak (PAASONEN, RAMSTEDT, POPPE stb.): miért találunk a magyar szó végén *-ng*-t az etimológikusnak látszó köztörök *-n*-nel szemben, összetartozik-e csakugyan a kérdéses török és mongol szó? E nehézségek fessegetése természetesen a mongolosság szempontjából sem közömbös.

a) Vizsgáljuk meg előbb a kérdés török oldalát.

Szavunkat általánosan ismertnek mondhatjuk a törökségben, megvan csaknem minden nyelvjárásban: alt., tel., sór, leb., szag., kojb., kacs., kirg., kkirg., tar., krími, kaz., mis., bar., tob., csag., turki, oszm., azerb. *qazan* 'Kessel' (RADL II, 367). Ugyanebben az alakban megtalálható több szláv és balkáni nyelvben is mint török jövevény: bolgár *kazán* 'Kessel' | szerb-horvát *kàzan*, 'Kessel zum Branntweinbrennen, Bassin, Reservoir' | orosz *kazan* 'grosser, eingemauerter Kessel, bes. Branntweinkessel' | kisorosz *kazán* 'ua.' | lengyel *kazan* (nyelvj. adat, a kisoroszból) 'ua.', vö. BERNEKER, Et. Wb. I, 496; továbbá oláh *cazan* | albán *kazan*, *kazandžija* | görög *καζάνι*, *καζάνι*, vö. MIKLOSICH: DWAU. XXXIV, 331. Ide tartozik ter-

¹⁾ JUHÁSZ JENŐ: MNY. XXIX, 180—1 *öböl* szavunkat az *öblt* és *öblöget*-hez kapcsolja, de e magyarázata — mint maga is jelzi — jelentés-tani nehézségekbe ütközik.

mészetesen a magyar *kazán* is. A török szóhoz kapcsolják az orosz *Kazán* városnevet is, vö. PAASONEN, Der Name der Stadt Kasan: FUF. VI, 111—4 (a votják és cseremisiz adatokról vö. WICHMANN: MSFOu. XXI, 86).

Az általánosan elterjedt török *qazan* mellett fel kell hívunk a figyelmet a csag. *qazyran* 'der Kessel' (RADL. II, 383), 'grosse Schüssel, Kessel' (Šejx Sul., ed. KÜNOS 125) | HOUTSMA 90: *qazyran* 'Kessel' adatra, amely elég jól rávilágít arra, hogy a török *qazan* *qazyran* szó származék. Az ilyen típusú szópárokról épen nemrégiben volt szó (BANG: Ung. Jb. XIV, 196 köv. és NÉMETH: MNy. XXXI, 178—9), s noha eredetüket illetőleg a vélemények eltérők, annyi bizonyosnak látszik, hogy esetünkben nem tartozik a szótőhöz a vita alapját képező *-q-*, *-k-*, ill. *-γ-*, *-g-*. Számunkra a kiindulópontot tehát a török *qaz*-tő képezi, s csak másodlagos fontosságú kérdés az, vajjon a *qazyran*-ban és a *qazan*-ban ugyanazzal a képzővel van-e dolgunk, és az előbbi alakból fejlődött hangtani úton a második, vagy pedig a két szóban két különböző képzőt (*-yan*, ill. *-an*) kell felvennünk kezdettől fogva.

A török *qaz*-tőnek RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1: 28 szerint a mongolban **qaru-* felel meg, amely egy feltehető mongol **qaru-m* közvetítésével a mai kalmük *χarm χāsŋ* 'grosser Kessel', továbbá a tungúz *χarbaχ* 'ua.' szóban maradt volna meg.

A tör. *qazyran*, *qazan* alapszava után kutatva akaratlanul is a köztörök *qaz*- 'ásni, kiásni' igére kell gondolnunk, s közelebről az oszm., csag. *qaz*- 'aushöhlen, ausmeisseln, mit dem Meissel arbeiten, behauen (Steine), aushauen (eine Verzierung, Inschrift)' (RADL. II, 361) ötlük szemünkbe. Ez a szó RAMSTEDT szerint (Die Palatalisation in den altaischen Sprachen: Annales Acad. Sc. Fennicae 1931 XXVII, 247) az altaji nyelvek régi, közös szókincséhez tartozik, s mai főbb megfelelői: köztör. *qaz*-, jakut *χas*- | mong. **qaru-* → jak. *χoruj-*, *χarj̄j̄* | koreai *kar-*; valamennyi szó jelentése 'graben' s altaji alapnyelvi alakja — a rotacizmusról vallott felfogásához híven — **qar'* 'graben'.

Ha a *qaz*- alapszóból indulunk ki, akkor nincs semmi akadálya annak, hogy egy *-ng* képzős származéknak magyarázzuk a magyar szó forrását jelentő **χaray*-ot; adatszerűen igazolni ezt a feltevést ma persze nem lehet. Jelentésánál nehézséget képezne talán az, hogy a *qazan*, **qazang* összekapcsolása a *qaz*-igével egyet jelentene azzal, hogy az első jelentés az üstnek nem az anyagára,

hanem alakjára vonatkoznék, másfelől azonban meg kell gondolnunk, hogy a magyar nyelvbe való átkerülésekor a szónak ez az eredeti jelentése már régen háttérbe szorulhatott.

b) Jelentéstanilag eleve tetszetősebbnek tűnik fel a magyar *harang*-nak a mongol *qarangya*-val való összekapcsolása. Hangtanilag is kitűnő magyarázat kínálkoznék: a mongol *-ngya*-szóvég és a magyar *-ng*, ill. török *-ng* (*-ŋ*) összetartozása számos hasonló példával igazolható. A mong. *menge* 'anyajegy' ~ tör. *mäng* | mong. *mingyan* 'ezer' ~ tör. *mäng, bäng* | mong. *öngge* 'szín' ~ tör. *öng* | stb. (vö. RAMSTEDT, Az *ŋ* hang a mongolban és a törökben: NyK. XLII, 229—38, különösen a 230) mind azt mutatja, hogy a török szavakkal szemben a mongolokban megőrződött a magánhangzós tövég, ezáltal viszont a török szóvégi *-ng* (*-ŋ*)-vel szemben ugyanaz a hang a mongolban szóközi, sőt magánhangzó-közi helyzetbe került, a mai irodalmi mongolban ilyen helyzetben viszont teljesen ismeretlen az *-ng*- (a szóvégen gyakori!), s helyette kivétel nélkül mindig *-ngg*-, ill. *-ngγ*- található.

Ez a kifogástalan egyezés és magyarázat azonban csak látszatigazságot takar, és iskolapéldája annak, hogy az etimológiai kérdések eldöntésében — különösen az olyan járatlan területen, mint az altaji összehasonlító nyelvészet — bizonyos sorrendet szigorúan meg kell tartanunk: mielőtt a rokonnyelvekkel való hasonlításához valamely szót felhasználnánk, meg kell vizsgálnunk külön, saját nyelvterületén belüli helyzetét, s fel kell vetnünk a kérdést, vajjon az eredeti szókészletéhez tartozik-e a bennünket érdeklő adat, vagy esetleg — jövevény. Egyeztethetünk-e a mong. *qarangya*-val V—VII. sz.-i török szavakat?

Az irodalmi mongolban a következő adatok ismeretesek: *qarangya* 'une grande cymbale d'airain; une petite flèche; foudre; une longue dent que les chevaux, les mulets et les ânes ont au dessous des narines' (Kow. II, 828). Ezeket a jelentéseket a ben-szültött lexicographia segítségével a következőképen egészíthetjük ki: 'gong (kínaiul *luo*); egérfogó (kín. *mu-mao*); háló (kín. *lo*'); vö. Mong han ce tien, ill. Mongyol nanggiyad üsüg-ün toli bičig I, 75v°. (LIGETI, Rapport préliminaire 45.)

Mindjárt láthatjuk, hogy több homonym, de különböző eredetű szó került egy címszó alá a rendelkezésünkre álló lexicographiai munkákban.

Elég világos jelentéstanilag a 'nyilacska, villám, sőt nyilvessző-

szerű kis eszköz'-nek is az együvértartozása, már kevésbé egyszerű az 'egerfogó' és a 'háló' idekapcsolása. A 'nyíl, nyíllal löni'-szócsalád egyéb tagjai közül ma ismeretes: irod. mong. *qarangyud*- 'être transpercé par la flèche; percer, se montrer (des dents)' (Kow. II, 828); *qarbayul* 'grosse flèche dont on se sert pour tirer au but' (i. h. 845); *qarbu*- 'lancer une flèche, un javelot, tirer de l'arc; jeter le battoir (au jeu des osselets)' (i. h. 846) és ez utóbbi szónak számos névszói és igei származéka: *qarbuyul*-, *qarbul*-, *qarbula*-, *qarbuulya*-, *qarbultu*-, *qarbultai*-, *qarbulda*-, *qarbulča*-, *qarbuyda*- (vö. i. h. 846, 847). Minden valószínűség szerint ide kell csatolnunk a kitaj nyelv fennmaradt kínai átírási glosszái közt előforduló és már említett *ḡar*- 'löni' szót is. Jelentésánál teljesen kétségtelenek ezek az összefüggések, legfeljebb még arról kell említést tennünk: hogyan magyarázhatjuk a *qara*- és a túlnyomó többségben előforduló *qar*- tövek egymáshoz való viszonyát. A mongol rövid és hosszú-tövek váltakozásáról, ill. a hosszú-tövek többféle változatáról VLADIMIRCOV sommás megjegyzései után (Srvn. gr. 414) POPPE foglalkozott részletesen (Ung. Jb. XIII, 112–22), úgyhogy ma ez a legjobban megvilágított jelenségek közé tartozik a mongolban. Íme néhány példa az *a* ~ $\emptyset$ tö-váltakozás igazolására (POPPE példáit a saját magaméival egészítem ki): *tayatai* 'illő, kényelmes' ~ *tab* 'kedv', *tabtai* 'kényelmes' | *ila*- 'kiegyenlíteni, győzni' ~ *ilya*- 'megkülönböztetni' | *tara*- 'szétszóródni' ~ *tarqa*- 'ua.' | *aman* 'száj' ~ *amsar* 'nyílás' | *qamar* 'orr' ~ *qangsiyar* 'csőr, orr, pofa' | *bulanggir* 'szennyes' ~ *bulta*- 'beszennyezni' | *ira*- 'vágni' ~ *ir* 'él' | *qola* 'messze' ~ *qolburi*- 'eltávolodni' | stb.

A 'gong, érckorong' jelentésű *qarangya* nem sorolható a *qar*-, *qara*- 'löni stb.' -szócsalád származékai közé, hanem — mint már VLADIMIRCOV, Srvn. gr. 341 helyesen rámutatott — kétségtelenül egy tibeti szóval tartozik egybe. Ez a tibeti szó: 'khar-*r*na' '1. gong used in Tibet and China to call people to their work or lamas to religious service, 2. a drum of bell-metal, large bell-metal disk, producing when struck loud sound like that of a bell.' (SARAT CHANDRA DAS, Tibetan-English Dictionary 1866.)

VLADIMIRCOV szerint a mongol *qarangya* tibeti jövevényszó, s a mongol szónak a tibetihez való hangtani viszonyát epenthesis-nek magyarázza, mint amilyen: mong. *sayari* 'sagrén-bőr' < tib. *sag-ri* < perzsa *sagri* | mong. *blabari*, *labari* 'baldachin' < tib. *bla-bres* | mong. *sambara* 'írásra szolgáló fatáblák' < tib. *sa-'bris* | stb.

Tibeti jövevény-volta mellett szól az, hogy a *qarangya* csak az irodalmi nyelvben ismeretes, még az irod. oiratba sem tudott eljutni (a khalkha *харыгъ* az egyházi nyelvből való, s csak szűk körben él); hiába keressük a nyelvemlékekben is. Használata kizárólag az egyházi nyelvre szorítkozik, ezen belül mindig a tibeti szóval együtt szerepel. (Vö. A. POZDNEEV, *Očerki byta buddijskich monastyrej i buddijskago duhovenstva v Mongolii v svjazi s otnosenjami sego poslednjago k narodu*, St. Pbg. 1887, 104, 160.)

Ugyanakkor a tibeti nyelven belül kifogástalanul magyarázható a *'khar-na*.

A *'khar-rna* u. i. összetett szó, és első része a *'khar*, vagy *'khar-ba* a. m. 'bell-metal', pl.: *'khar-ba'i me-loñ* 'a metallic mirror'. Egyéb összetételekben is gyakran használatos: *'khar-gžön* 'dish of bell-metal' | *'khar-zanis* 'a metallic kettle' | *'khar-gsül* 'the staff carried by mendicant priests having a chaitya fixed on its top end, from which hang down sixteen rings'. Az összetétel második része, a *rna* is jólismert önálló szó, jelentése 'tambour; a drum used in battle; a large military drum beaten at one end; drum; kettle-drum', jelzős összetételekben: *rgyal-rna* 'the drum of victory' és végül a *'khar-rna*-val azonos jelentésű *rgya-rna*, ahol a *rgya* különben eredetileg 'kínai'-t jelent.

Tibeti jövevény a mongolban semmiesetre sem lehet régiebb a XIII. sz.-nál, tehát tibeti eredetű mongol szó sem juthatott előbb ennél az időnél semmiféle török nyelvjárásba. A *qarangya* szóról ugyan elvileg elképzelhető volna, hogy a XIII–XIV. sz.-ban valamilyen török nyelvjárásba pl. a kún nyelvbe került, azonban bizonyítékok hiányában ez a feltevés ma teljesen kalandosnak látszik.

A tör. *qazan* és a mongol *qarangya* összekapcsolását már PAASONEN sem tartotta teljesen kifogástalannak, bizonyára hasonló meggondolások miatt ejtette el RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1: 28 és POPPE: Ung. Jb. VI, 111 is, míg végre teljes világosságot derített a két szó viszonyára VLADIMIROV.

*

Mielőtt ú. n. mongolos jövevényszavaink jegyzékének megvizsgálásából leszűrődő tanulságokat összefoglalnók, megállapításaink ellenőrzése és kiegészítése céljából számot kell vetnünk még egy fontos kérdéssel. Az eddigi, általánosnak mondható felfogás szerint a mongolos elemek nem közvetlenül, hanem török, ponto-

sabban bolgár-török közvetítéssel kerültek nyelvünkbe. Mármost az effajta közvetítés alapfeltételét jelentő bolgár-török (csuvas)—mongol, ill. köztörök—mongol nyelvi érintkezések kérdéséről kívánunk még a körülményekhez mért rövidegességgel szólni.

Már GOMBOCZ ZOLTÁNNAK bolgár-török jövevényszavainkról szóló dolgozataiban felmerült bizonyos csuvas—mongol hangtani kapcsolatnak a gondolata, melynek — szokásához híven — tartózkodó formában a BTLw. 138 is kifejezést adott. Ezek a részleges csuvas—mongol hangtani egyezések a következők: 1. rotacizmus, 2. lambdacizmus, 3. köztör. szókezdő s-szel szemben bizonyos esetekben egyöntetűen mutatkozó csuvas és mongol *š*-, 4. az első szótagban szórványosan mutatkozó csuvas—mongol *i* (*ï*) köztör. *a*-val szemben.

GOMBOCZ e hangtani egyezések alapján arra gondolt, hogy „az ócsuvas hangtani tekintetben összekötő kapocsnak kell tekintenünk a török és a mongol nyelvcsoport között“ (i. h.).

Ezen a nyomon tovább haladt NÉMETH GYULA, aki az altaji összehasonlító nyelvészet számos kérdéséhez szolt hozzá értékes, elmozdító cikkeiben; ő már határozottan és világosan török—mongol kapcsolatokról beszél. NÉMETH szerint ezek a kapcsolatok a következő nagyobb korszakokra tagolódnak: 1. bolgár-török (csuvas)—mongol kapcsolatok, 2. köztörök—mongol érintkezés, 3. jakut—mongol érintkezés. (Vö. különösen NyK. XLIII, 130, KSz. XIV, 244.) Legújabb dolgozatában (A törökség őskora 15) e hangtani egyezések közül a két leglényegesebbel, a lambdacizmussal és a rotacizmussal kapcsolatban NÉMETH már azt is leszögezi, hogy a mongol nyelv idetartozó szavai — bolgár-török jövevények.

A csuvas—mongol nyelvviszony kérdésében merőben más álláspontot foglal el RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII, 1: 4, 34), aki kereken tagadja a csuvas—mongol korszak megvoltát: „Es genügt hier klargelegt zu haben, dass das Tschuwassische eine regelrechte Entwicklung der Türksprache ist und zwar ohne jede direkte Berührung mit dem Mongolischen.“ RAMSTEDT nézetéhez csatlakozik POPPE is (Asia Major I, 1924, 776), aki RAMSTEDT idézett megállapításához fűzve ezt mondja: „Mit dem letzten Teil dieser Behauptung Dr. RAMSTEDTS erkläre ich mich für vollständig einverstanden, da es auch meine Überzeugung ist, dass wir im Tschuwassischen keine Spuren irgendeines Einflusses seitens des Mongolischen nachweisen können.“ (Vö. még POPPE: Ung. Jb. VI, 120.)

RAMSTEDT és POPPE határozott állásfoglalása ellenére is ragaszkodnunk kell GOMBOCZ és NÉMETH amaz első megállapításához, hogy a csuvas és a mongol közt szembetűnő és lényegesnek mondható hangtani egyezések mutatkoznak. Mi ez egyezések magyarázata: ősi hangállapot részleges megőrzése, kölcsönzés, különnyelvi újítás? E kérdésre egy más alkalommal, az altaji nyelvek rotacizmusának és lambdacizmusának tárgyalása során szándékozunk feleletet keresni.

A következő sorokban most csak a bolgár-török (csuvas)—mongol szókincs néhány szóhajóhető egyezését kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni. A bennünket közvetlenül érdeklő bolgár-török—mongol szókincs egyezéseire csak következtethetünk; e következtetések forrásai az óbolgár (szláv) nyelv ú. n. török elemei, a bolgár fejedelmi lajstrom szóanyaga és mindenekelőtt a mai csuvas nyelv.

15. óbolgár *dochtors* 'Kopfkissen; προσκεφάλιον'.

Az óbolgár nyelvnek ezt a szavát BERNEKER, EtSz. I, 205 az ófelnémet *dofta*, 'transum, Ruderbank' stb.-vel egyezteteti. Ezzel az erőltetett magyarázattal szemben MIKKOLA (Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren: JSFOu. XXX, 33: 11—2) a *dochtors*-t a bolgár-szláv nyelv régi, török elemei közé sorolja, és egybeveti a csuvas *šədar*, *šidar* 'Bettzeug, Kopfkissen' (PAAS. 135) szóval, s további magyarázatul — RAMSTEDT közlése után — hozzákapcsolja még: mongol *joydar* 'ein Bündel Kameelhaar zur Ausstopfung eines Kissens'. MIKKOLA szerint „die anderen Türksprachen scheinen es nicht kennen“. Az eredeti bolgár-török alak *doγdor-nak hangzott volna.

MIKKOLA magyarázatát elfogadja és ismétli GOMBOCZ is bolgár-török jövevényszavainkról tartott egyetemi előadásában (64. l.).

Ha MIKKOLA megfejtése, ill. magyarázata helytállónak bizonyulna, akkor ezzel valóban nagyon érdekes bolgár-török (csuvas)—mongol szókincsbeli egyezést sikerülne kimutatni olyan korból, ahonnan hasonló egyezések eddig nincsenek. A magyarázatnak azonban, sajnos, több védhetetlen gyengéje van.

A csuv. *šədar*, *šidar*-t GRÖNBECH (Forstudier 95) a jakut *sittik* 'Kopfkissen' szóval egyeztette; e magyarázatot megismételte PAASONEN (i. h.) és NÉMETH (Az ősjakut hangtan alapjai 5. §). A jakut szótól magunk részéről különválasztanánk a jak. *sit*- 'sich legen, liegen' | oszm. stb. *jat*- 'ua.' | urj. *čit*- 'ua.' stb. igét; a közvetlen megfelelőknek u. i. a következő adatok látszanak: jak. *sittā*- 'Jmd.

etw. unter den Kopf legen' | oszm. *jasta-* 'stützen, unterstützen'; *jastiq*, *jasdīq* 'Kopfkissen' | Kāšy. *jasta-* 'ein Kissen hinlegen, stützen'; *jastuq* 'Kissen' | urj. *sīstiq* *sīttiq* 'Kopfkissen' | Houtsma *jastuq* 'Kissen' (103) | stb. Oszmánli jövevény a bolgár *jastak* 'Kopfkissen' | szerb-horvát *jastuk* 'Kissen, Polster' | albán *jastek* 'Kissen', vö. BERNEKER, EtWb. I, 449. Mármost bizonyos hangtani nehézségek miatt arra is gondolhatunk, hogy a csuvas szó nem az idézett jakut adat körüli szócsaládba tartozik, hanem esetleg a köztörök *jat*-származékai közé. Arra azonban semmi kényszerítő szükségét nem látunk, hogy a török területről kitagadjuk a csuvas *šjdar-t*.

Végül pedig a mongol *joydar* sem olyan rejtélyes szó, mint amilyennek látszik. A RAMSTEDT idézte adat jól ismeretes az irod. mongolban, vö. *joydur* 'touffes de poil sur le poitrine du chameau; crinière du lion' (Kow. III, 2401), megvan az irod. oiratban is: *zoqtor* 'гpнба (y бepблюдa)' (POZDN. 268).

A mongol szó nem ismeretlen a törökségben sem, Maḥmud al-Kāšyari szerint *joydu* a. m. 'die langen Barthaare des Kamels', könyve egy más helyén még azt is megjegyzi, hogy ez a szó a ʁuzz és a qifčaq nyelvben *joydu* alakban ismeretes ('lange Kamelhaare'), vö. ed. BROCKELMANN 61, 92.

16. óbolgár *chorogy* 'Fahne'.

A szláv megfelelők a következők: óbolgár *chorogy* | orosz *chorugvj* 'Kirchenbanner; Kriegsfahne, Fähnlein' (= egyh. szl.), *chorjugovj* | kisorosz *choruhóv* 'Fahne' | bolgár *horógvá* 'Banner' | szerb-horvát *horugva*, *korugva*, *horuga*, *koruga* 'Fahne, Banner' | szlovén *korogla* 'Kirchenfahne' | cseh *korouhev*, *koruhva*, *koruba* 'Fahne, Banner' | lengyel *choragiew* 'ua.' | felső-szorb *khorhoj* 'Fahne'. (Vö. BERNEKER, EtSz. I, 398.)

Először germán jövevénynek tartották, és a gót *hrugga* 'Stab'-ból magyarálták az óbolgár szót, azonban hangtani (az első szótag *o* hangja) és jelentéstani nehézségek miatt ezt a etymológiát elvetették, helyette a mongol *orongyo* 'zászló' szóból való származtatást fogadták el általánosan. (Vö. P. MELIORANSKIJ, Tureckie elementy v jazyke „Slova o polku Igoreve“ : IORJ. VII 2, 295; BERNEKER, EtSz. I, 398; V. KIPARSKIJ, Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen 135—6.)

A szláv és a mongol szó viszonyát MELIORANSKIJ i. h. próbálta tisztázni. A legfőbb nehézségnek, a szókezdő szláv *ch-*, *k-*-nak a

magánhangzós mongol szókezdettel szemben mutatkozó eltérésnek magyarázatául hivatkozott a később általa kiadott Ibn Muhannā-féle arab-mongol szótár több mongol adatára, ahol a mai magánhangzós szókezdetet *h-* előzi meg (P. MELIORANSKIJ, Arab filolog o mongol'skom jazyke, St. Pbg. 1903). A XIII—XIV. sz.-ban valóban egész sor olyan szóban élt még a szókezdő *h-*, amely ma magánhangzóval kezdődik, s csak az ú. n. archaikus nyelvjárásokban (dahúr, monguor, szancs'uan-t'uzsen, siringol stb.) őrződött meg *χ-*, ill. *f-* alakban. (Vö. PELLIOU, Les mots à h initiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIII et XIVes siècles: Journ. As. 1925 I, 193—263.) Ezt a XIII—XIV. sz.-i mongol szókezdő *h-t* nemcsak az arab, hanem a kínai és tibeti írásos mongol nyelvemlékek is jelölték (az ujur írás azonban nem), eredetét illetőleg legtöbb esetben etimologikus, és a rokon nyelvek közül a mandzsuban *f-*, a goldiban *p-*, a tungúz nyelvjárásokban *p-* és *h-*, *χ-* a folytatása ennek a közös forrásul feltehető altaji alapnyelvi szókezdő **p-*-nek.

Mongol szempontból azonban a MELIORANSKIJ-féle magyarázatnak nehézségei vannak. Feltűnő pl., hogy a feltett **horongyo* alak a mongolból nem mutatható ki, noha ilyen természetű anyagunk elég gazdagnak nevezhető (több mint száz szavunk van). Különben MELIORANSKIJ is óvatos, s csak annyit kockáztat meg: „fel lehet tenni, hogy az *orongyo* nyelvjárási alakja *horongyo*-nak hangzott“; viszont végképen megtorpan az előtt a kérdés előtt, hogyan került a szlávba ez a tiszta mongol szó.¹⁾ A felelet nem egyszerű és nem magától-

¹⁾ A mongol hódítás korában számos mongol szó került török közvetítés nélkül egyes szláv nyelvekbe, leginkább az oroszba (innen meg gyakran terjedt tovább más szláv nyelvekbe). Egy kivételesnek látszó esetet azonban itt is jelezhetünk. A XIII. sz.-i Mongolok Titkos Történetében előforduló *balamut* 'étourdi, inconséquent' szóval kapcsolatban PELLIOU: T'oung Pao XXVIII, 157 Kow. alapján rámutat arra, hogy a *balamut* ismeretes az oroszban és a lengyelben is. Erről az érdekes kis kérdésről ígért jegyzetét sajnos még nem adta ki, annyit azonban már jelzett, hogy feltűnőnek tartja, hogy oly korán, török közvetítés nélkül szlávba kerülhetett ez a szó. Azt hisszük, hogy meglepő következtetéseket a *balamut*-tal kapcsolatban sem vonhatunk. Az orosz *balamut* 'Schwätzer, Kopfverdreher' | kisorosz *balamut* | lengyel *balamut* | cseh *balamut* (szláv > oláh *balamut* 'Fasler, Schwätzer', TIKTIN I, 148) és származékai: orosz *balamutit'* 'trüben, verwirren, den Kopf verdrehen' | kisorosz *balamutyty* | cseh *balamutiti* | lengyel *balamucic', balamucic'*, továbbá orosz, tót stb. *balamuta* (szláv > magyar *balamuta* 'baj, galiba, kellemetlenség', Zemplénből és Kassa vidékéről feljegyzett tájszó, vö. SZINNYEI, MTSz. I, 90) BERNEKER, EtWb. I, 40 szerint összetartozik az

értetődő, de MIKKOLA nem habozik: az ógyházi szláv *chorogy* 'Fahne' bolgár-török közvetítéssel vezethető vissza a mongol *(h)orongyo-ra (i. h. 12, 1. jegyz.).

A „tisztá-mongol“ *orongya* teljesen elszigetelt szó, az irod. mong. *orongya* 'drapeau, étandard' (Kow. I, 449) adaton kívül sem az irod. oiratban, sem a mai nyelvjárásokban, sem a nyelvemlékekben nem ismeretes. Az irod. mongolon belül is izolált és kellően meg nem magyarázható. Az irod. mongolban és oiratban van ugyan még egy *orongya*, *orongyo* 'espèce de petites antilopes; cep, vigne' (Kow. I, 449; POZDN. 33: 'единорог, носорог'), azonban nem valószínű, hogy a két szó közt valamiféle genetikus kapcsolat volna, minden bizonnyal csak pusztá homonymiákkal van dolgunk. Megjegyzendő, hogy a 'zászló' jelentésű mong. *orongyo*-t hasztalanul keressük a mandzsuban is, ahol pedig igen sok mongol szó őrződött meg mint jövevény.

Ezek után figyelmünk mégiscsak a török nyelvek felé fordul, hogy ott keressünk valamiféle magyarázatot, noha MELIORANSKIJ már

orosz *balakat* 'schwätzen, leeres Stroh dreschen', *balabola* 'Schwätzer, Plappermaul', *balagur* 'Schwätzer, Spassvogel', *balalajka* 'Art Gitarre' (s ezek további szláv megfelelői) adatokkal, s mind az eredeti szláv szókinészhez tartoznak, és egy szláv *bala*- származékai. PREOBRAZENSKIJ, *Etimologičeskij slovarj* 13—4 már megemlíti a *balamut*-tal kapcsolatban a mongol etimológiát is, de valószínűbbnek tartja, hogy a többi idézett szláv szóval egyetemben az eredeti szláv szókinészbe tartozik, s indo-európai rokonságul idézi: latin *fallo*, görög φηλόσ, φηλώσ; a szláv szó tőalakja szerinte *bal-. Ha van valamilyen összefüggés a szláv és a mongol szavak között, akkor az kizárólag a szláv *balamut*-ra szorítkozhatik, melynek mongol megfelelői a következők volnának: irod. mong. *balamad*, *balamud* 'pétulant, polisson, celui qui parle sans penser, qui agit de manière inconséquente; absurde' (Kow. II, 1075) | irod. oirat *balamud* 'вабл.мошныѣ' (POZDN. 119). A *balamad*, *balamud* mongolos származékknak látszik, vö. irod. mong. *bala bol*- 'être ivre de vin, sans pouvoir se remuer, agir à l'étourdie, comme les vieillards qui sont décrépits ou tombés en enfance, perdre la raison' (Kow. II, 1074). Az itt feltehető mongol *-mad*, *-med*, *-mud*, *-müd* képző talán összevethető a régi, ma már csak bizonyos szavakban ismert többbesjellel (RUDNEV, *Lekcii po grammatike mongol'skago pisjennago jazyka* 76, élő többbesjellek veszi és a *-nud*, *-nüit*, *-nyuyud*, *-nügüd* változatának tartja). Példáink: *aqamad* 'ainé (fils), ainée (fille), le premier né; premier, principal' (Kow. I, 23) < *aq* | *yekemed* 'grands; les ainés' (i. m. III, 2319) < *yeke* | *jočimad* 'les convives, les hôtes' (i. m. III, 2393) < *jočín* | *egečimed* 'soeurs, appellation respectable des femmes' (i. m. I, 234) < *egeči* stb. Nem lehetetlen, hogy a *balamad*, *balamud* épolj funkciójátvesztett, eredeti többesszám, mint a már idézett *aqamad*.

megállapította, hogy a törökben teljesen ismeretlen az *orongyo*. Ismét hangsúlyozzuk, hogy eddigi anyagunk alapján a török szó-kincs tartalmát távolról sem tekinthetjük végérvényesen lezártnak, és hogy ezen az alapon nincs jogunk egyelőre megfellebezhetetlen ítéletet mondanunk arról, hogy ez vagy az a csuvas, esetleg mongol szó a régi törökségben ismeretlen volt: az újonnan közzétett régi-török szövegpublikációk valamelyikében mindig előkerülhet a megfelelő török alak.

Így vagyunk most is. Egy nem rég kiadott ujjur nyelvű buddhista szövegben (BANG—GABAIN—RACHMATI, Türkische Turfan-Texte, VI.: SPAW. 1934), amely a mongolok fellépése előtti időből való, az alvilág urának (*Erklig qan*) seregeit vezérlő csillagok ill. démonok neveinek felsorolásában az ötödik *sariy orunguluy*-nak hangzik. (93. sor, vö. 22. és 60. l.) Etymológiai magyarázatát biztosítja a kínai fordítás *huang fan*-ja, melynek jelentése 'sárga zászló'. Az ujjur *sariy orunguluy* 'sárga zászlós, s. zászlótartó' különben valószínűleg a Saturnusra vonatkozik. Az ujj. *orungu* 'zászló' összefüggése a mong. *orongya*, *orongyo*-val egészen világos (a mongol szóra az ujjur szöveg kiadói is utaltak), legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy az ujj. szóközépi *-ng-* a mong. *-ngy*-vel szemben jellegzetesen török megfelelés.

Távolról sem akarjuk azt mondani, hogy ujjur adatunkkal végleg tisztázódott a török és a mongol szó kérdése vagy etymológiája, még kevésbé azt, hogy a kérdéses szláv szavak forrását sikerült volna megjelölnünk. De az eddigiek alapján nyomatékosan rámutathatunk arra, hogy a mongol származtatás semmivel sem megnyugtatóbb, mint az elvetett gót etymológia. A főbb nehézségek a következők: 1. a szó a mongolon kívül megvan a törökben is; 2. a feltett *h-* szókezdetes mongol alakot nem lehet kimutatni; 3. egyetlen egy példánk sincs arra, hogy ez a sajátos, XIII—XIV. sz.-i mongol szókezdő *h-* valamilyen nyelvbe átkerült volna, ill. megőrződött volna jövevényszavakban, ellenkezőleg, nyomtalanul eltűnt pl. az egykorú csagatáj és ujjur vendégszókban; ennek az a magyarázata, hogy a legrégebbi mongol emlékek korában a kérdéses *h-* nem zöngétlen praepalatalis vagy postpalatalis spirans, hanem laryngalis spirans volt.

17. óbolgár *moren 'Pferd'.

Ez az óbolgár szó a dunai fejedelmi lajstrom MIKKOLA-féle magyarázatából való, és meglehetősen egyéni eljárásnak köszönheti létét. MIKKOLA ugyanis az ismeretlen jelentésű *somor* szóból elhagyta a *so-* szótagot, ugyanakkor a csonkán maradt másik felét kiegészítette a végén: így keletkezett az óbolgár *moren 'ló' adat (vö. JSFOu. XXX, 33: 12—3). Ez a *moren persze nagyszerűen egyezik a *morin* 'ló' szóval amely a törökségben ismeretlen, de megvan a mongolban, a mandzsuban, több tungúz nyelvjárásban, kimutatható a koreaiiban is *mül* < *mär alakban, s kétségtelenül összefügg velük a kínai *ma* 'ló' is, valószínűleg mint jövevény. Az orosz *merin*, *meren* 'Wallach', kisorosz *méryn*, *méren*, *kiñ-meréneć* 'ua.' a mongolból származik (így magyarázza már BERNEKER, EtWb. II, 37 is). De ha a MIKKOLA-féle eljárással gyártjuk a bolgár-török eredetű óbolgár szavakat, akkor nemcsak a mongolban, hanem akár a patagón nyelvben is bőségesen találunk analógiákat és egyezéseket.¹⁾

A dunai és a volgai bolgár-török nyelv különben elég sovány anyagából egyéb mongol egybevetés lehetősége eddig nem merült fel.

A kései bolgár-török, ill. korai csuvas emlékei közé kell sorolnunk a permi nyelvek és a cseremiszi csuvas jövevényszavait is. Sajátságos, hogy e jövevények vallomása mennyire kedvezőtlen a csuvas és bolgár-török nyelv mongol elemeit illetőleg. Különösen tanulságos, hogy a cseremiszi nyelvben a több mint 500 csuvas jövevény közt a legfigyelmesebb kutatás után sem sikerül egyéb mongolos elemet felfedezni, mint a már ismert *küšən* 'leihweise' és az alább tárgyalandó *kalasaš* 'sagen, erzählen', *sösän* 'Bandwurm' és végül *šalaxa'j* 'link, links' szavakat. Ezért egy cseppet sem csodálatos, ha még csak a gondolata sem merült fel annak, hogy a permi nyelvek vagy a cseremiszi csuvas jövevényei közt valaki mongolos elemeket keressen.

Az itt vizsgált kérdésben jelenleg kétségtelenül a mai csuvas nyelvnek van a legfontosabb szavazata, mert hiszen terjedelemben messze túlszárnyalja a rendelkezésünkre álló egész — közvetlen és közvetett — bolgár-török nyelvtörténeti anyagot. Egy nehézséget a csuvasval kapcsolatban azonban nem szabad szem elől tévesz-

¹⁾ A fentebb tárgyalt óbolgár szavak egyikét sem vette fel jegyzékébe MLADENOV, vö. Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens en bulgare moderne c. cikkét: Revue des Etudes Slaves I, 38—53.

tenünk: a mai csuvasban lehetnek olyan mongol jövevények, amelyek a mongol hódoltság korából (XIII—XIV. sz.) származnak. Ezeket tévedés volna visszavetíteni a V—VI. sz.-ba.

A csuvas nyelv mongol jövevényei után kutatva természetszerűleg felvetődik egy másik, általánosabb kérdés: miféle idegen elemeket mutathatunk ki a mai csuvasban az eredeti török (bolgáros) szókincs mellett? Legelőször is nagy számmal találunk köztörök jövevényeket, ezek leginkább a kazáni tatárból valók, de feltétlenül gondolhatunk egyéb köztörök nyelvekre is, ha — kritériumok híján — pontosan e nyelveket nem is tudjuk meghatározni. Szép számmal ismerünk a csuvasban finnugor jövevényeket is (vö. már GOMBOCZ és PAASONEN csuvas szójegyzékeiben található finnugor egyeztetéseket). Eddig a permi nyelvekből (WICHMANN: MSFOU. XXI, 147—54) és a cseremiszből (RÁSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 238—74) mutattak ki ilyeneket. RÁSÄNEN szerint biztos cseremiszi jövevény a csuvasban kb. hatvan ismeretes (MSFOU. L, 94). Újabban szó esett még a kaukázusi elemekről is, ezt a kérdést pontosan, adatszerűen, sajnos, még nem tárgyalta senki, csak POPPE jelezte röviden e jövevények fontosságát (KCSA. II, 82; POPPE szerint kaukázusi eredetű szó volna a csuvasban a híres *kil* 'ház' is).

Semmivel sem mozog szélesebb mederben a kaukázusinál a mongol elemek kérdése. Az eddigi kutatások során GOMBOCZ, PAASONEN, RAMSTEDT, RÁSÄNEN és mások dolgozataiban ugyan fel-felbukkan egy-két csuvas szó, amelyet török híján mongol megfelelővel egyeztettek, azonban ezeknek az egyezéseknek a száma meglehetősen csekély.

18. csuvas *kivžan*, *kivšen* 'auf Borg'.

E szóval részletesen foglalkoztunk a *kölcsön* címszó alatt. A csuvas szót a mongol *kölüsün*-nel MUNKÁCSI, GOMBOCZ, NÉMETH, RÁSÄNEN (I. ott) és PAASONEN (Csuvas szójegyzék 241) egyeztette.

19. csuvas *kala*- 'sprechen, sagen'.

GOMBOCZ, CSUVAS szójegyz.: NYK. XXXVI, 10, PAASONEN, CSUVAS szójegyz. 56 és utánuk mások is a mongol *kele*- 'beszélni' igével egyeztették. Az egyeztetés csakugyan kifogástalan, azzal a megjegyzéssel, hogy a kérdéses szó a csuvason kívül nemcsak a mongolban (és mongol jövevényként a mandzsu-tungúzban) van meg, hanem köztörök nyelvekben is ismeretes, sőt bizonyos finnugor megfelelőkre is gondolhatunk.

Mongol: Hua ji ji jü *k'e-len* 'nyelv' | POZDNEEV-féle Mingkori szótár *k'e-le* 'nyelv'; *k'e-li-'ei* 'néma' | leideni névtelen *kelen* 'Zunge'; *kelelebe* 'sprach'; *keleigei* 'stumm' (POPPE, Sprachmaterial 67, 69) | Ibn Muhannā *kelen* 'Nachricht' (uo.) | irod. mong. *kelen*, *kele* 'langue (organe de la parole); langue, idiome' (Kow. III, 2470); *kele-* 'parler, avertir, dire, énoncer, nommer' (i. h. 2474); *keletü*, *keletei* 'qui a la langue; connaisseur de la langue' (i. h. 2472); *kelele-* 'parler, discuter' (uo.); *keleldü-* 'converser, s'entretenir' (uo.); *kelečel* 'discours' (uo.); *kelečeldü-* 's'entretenir' (uo.); *kelečelče-* 'ua.' (uo.); *kelečelge* 'entretien, conversation' (uo.); *keleče-* 's'entretenir, négociier' (uo.); *kelečegül-* 'ordonner de parler' (i. h. 2473); *kelemürči* 'linguiste, philologue, traducteur' (uo.); *kelemürčile-* 'étudier la langue; traduire' (uo.); *kelemürčilegül-* 'faire étudier à qn. les langues, faire traduire' (uo.); *keleči* 'interprète, commentateur' (uo.); *kelegei* 'muét; bégaiement' (uo.) | irod. oirat *kelen*, *kelen*, *kele-*, *keleče-*, *kelemürči*, *kelegei* (POZD. 281; jelentések ua. mint az irod. mongolban); *kelekei* 'заика'; *kelekeyile-* 'заикаться'; *kelemeq* 'говорун'; *kelečegei*, *kelečege*, *kelečē* 'разговор, переговоры' (uo.) | burját *kelen*, *kele*, *xele* 'Zunge'; *keletē* 'bezungt'; *kelenäm*, *kelenäp*, *xelenäp* 'sprechen'; *kelekē*, *kelekei*, *kelegei*, *keleugei*, *xelegei* 'stumm, stotternd'; *kelekēlnäm* 'stottern'; *xelcenep*, *kelelsenäp* 'sich versprechen; freien' (CASTRÉN, Burj. 111.) | barga burját *xel* 'Zunge, Sprache' (POPPE: AM. VII, 377) | alar-burját *xel'iy* 'ua.' (POPPE: AM. X, 29) | dzsasztu, gorlosz *xel(ē)* 'язык, реч' (RUDNEV 142); dzsasztu, horcsin, gorlosz, durbut-beisze, tumut *xel-* 'говорить, сказать; произносить' (uo.) | ognut *xelē* 'nyelv'; harcsin *xil* 'ua.'; óhan *xel-* 'beszélni' (saját feljegyzésem) | darhat *xel'iy* 'язык' (SANŽEEV 49) | khalka *xellē* 'nyelv' | ordosz *k'ele*, *k'ele-* 'ua.' (DE SMEDT—MOSTAERT 203) | mogol *kelän* 'Zunge'; *kelänä* 'sagt' (RAMSTEDT: JSFOU. XXVI, 4: 30) | monguor *k'ilie* 'langue, objet en forme de langue, battant (cloche)'; *k'ilie-* 'parler, dire, raconter, annoncer, énoncer'; *k'ilierdi* 'manière de parler, discours, parole'; *k'ilierdi* 'se parler, s'entretenir, converser' (DE SMEDT—MOSTAERT 203) | dahúr *k'eli* 'язык' (POPPE, Dag. nar. 83, AM. X, 29); *k'elē* 'ua.' (Saját feljegyzésem.)

Jövevényszavak a mongolból:

a) m a n d z s u - t u n g ú z : mandzsu *xelen* 'Vorhut; язык, шпихон, голос'; *xele* 'stumm', *xelede-* 'stottern'; *xelen aqó* 'nicht sagen können' (GABELNTZ 97; ZACHAROV 411) | tungúz *kälägäi* 'stotternd' (CASTRÉN, Tung. 79) | goldi *xelē* 'stumm' (GRUBE 42) | olcsa *kölömö*

(SANŽEEV, Paralleli 683; a mandzsú-tungúz és a mongol szavak viszonyát is tárgyalja);

b) török: jakut *käläyüi* 'der da stottert' (BÖHTL. 55) | alt., tel *käläyüi* 'der Stotterer' (RADL. II, 1113) | szag., kojb. *keläyüi* 'ua.' (uo.) | csag. *kelki* 'stotternd'; 'bègue' (Šejx Sul., ed KÜNOS 126; PöC. 460).

Nem jövevények, hanem eredeti szókinszhez tartoznak a következő adatok.

Török: Kāšy. *käläcü* 'Rede' | óoszm. *käläji* 'Wort' (BRÖCKELMANN, Altosmanische Studien I: ZDMG. LXXIII, 27, 73); *käläci* 'Nachricht, Kunde, Gespräch' (BRÖCKELMANN, 'Ali's Qišša'i Jüsuf 33, 53); *keleji* 'Wort, Gespräch, Gerede' (VÁMBÉRY, Alt-osmanische Sprachstudien 189; utal a csuvas és a mongol szóra is). Az oszmánli nyelvjárások közül megvan a kasztamuniban (nyelvemlék!) *käläji* 'parole', *arü käläjilär* 'de pures paroles' (HUART: Journ. As. 1921 II, 210); Anatóliában: *keleci* (Tosya) 'mükäleme, müsahabe, sözleşme' (H. ZÜBEYR—I. REFET, Anadilden derlemer, Ankara 1932, 217). Világosan idetartozik HOUTSMA (Ein türkisch—arabisches Glossar 99) egy adata, melyet *küläci*-nek, ill. kifejezésben *küläci ajt*-nak ír át (jelentése: 'erzählen'), helyesen ez: *käläci*, ill. *käläci ajt*; az uo. idézett drezdai kézirat كلاجي قىلس kifejezését ennek megfelelően *käläci qilsun*-nak olvassuk. Nem választhatjuk el ezektől az adatoktól az ujur emlékekben előforduló *kälämäci* 'interprete szót. Előfordul pl. a Rājavavādaka-sūtra colophonjában (RADLOFF, Kuan-ši-im Pusar 82), a Ming-kori kínai—ujgur szótárban (a budapesti Néprajzi Múzeum példányában I, 22a; KLAPROTH, Uig. Wörterv. 1822, 18), továbbá Ibn Muhanā szótárában is (*kälämäci* 'переводчик', ed. MELIORANSKIJ 0110; a konstantinápolyi kiadásban nincs még). Rašid'u-d-Din 'Ali és 'Isā *kälämäci*-ről beszél (régében tévesen *kälämäci*-t olvastak, vö. PELLIOT: T'oung Pao XV, 640). PELLIOT ide-sorolja az örmény források átírásában előforduló *kalamäci*-t is (Journ. As. 1925 I, 225).¹⁾ Az ujur *kälämäci*-t kimutattam mongol szöveg-

¹⁾ PELLIOT i. h. hivatkozik a KUUN-féle Codex Cumanicus kiadás 106. lapján előforduló állítólagos kún *talamäci*-ra, melyet szerinte helyesen *calamäci* = *kälämäci*-nek kell olvasni. Az idézet azonban nyilván hibás, a jelzett szó a kérdéses lapon nem található meg, hasonló alakú adat is csak egy van, a *tolamac* 'solutio'. Minden bizonnyal a megelőző, 105. lapon előforduló *talamäci*-ről lehet szó; ez azonban perzsa fordítása a kún *telmac* 'torcimannus'-nak. A CC. kéziratának fényképe (45^v utolsó sor) világosan mutatja, hogy csak *t*-vel (*Talamäci*) olvas-

ben is (vö. LIGETI: T'oung Pao XXVII, 133; ugyanabban a szövegben, a nyomtatott Kanjurba kebeleztet újabb kiadásban kijavították ezt az archaikus szót *kelemürči*-re, vö. Mdo. XXIV. köt., 3: 314v°; a párizsi Bibl. Nat. Fonds Mong. 84. jelz. kötetében).

Az ujjur *kälämäči*-t már RADLOFF utána pedig mások is a mongol *kelemürči*-vel egyeztettek. A két szó egymáshoz való viszonya teljesen világos, mert világos mindkét esetben a származtatás módja. A *kelemürči* u. i. ugyanúgy viszonylik a *kele-* 'beszélni' igéhez, mint a *ködülmürčün* 'travailleur' a *ködül-* 'travailler' alapszóhoz. Az ujjur *kälämäči* viszont ugyanolyan származék mint a török *tilmäči* 'interprète',¹⁾ a két szóban nemcsak a képző, ill. képző-bokor (-*mä-či*) azonos, hanem a tőszó jelentése is: *kälä* 'nyelv' ~ *til* 'ua'.

Igen érdekes idetartozó adatot találunk a t'o-pa nyelv kínai átírási szórányemlékei közt is. A kínai források szerint ezen a nyelven *k'i-wan-čen* a. m. 'tolmács'. E szó megfejtésével többen foglalkoztak, legutóbb PELLLOT (Journ. As. 1925 I, 255 jegyz.) próbálta meg visszaállítani eredeti alakjába e t'o-pa nyelvi glosszát. Kiindulópontul a kérdéses kínai írásjegyek ú. n. régi alakját vette: ebből a **k'jat-mä^{vm}-tš'šen*-ből *kelmärčün, *kälmärcün alakot követ-

hatjuk a perzsa szót. Mindez azonban nem bizonyítja azt, hogy eredetileg nem lehetett itt *c-*; csak persze ahhoz fel kell tennünk, hogy a CC. mai alakjában másolat, s az eredetiben álló *c-* helyett a scriba *t-*szókezdetet másolt tévedésből. Szinte elkerülhetetlen volna ehhez a feltevéshez folyamodnunk, ha nem perzsa adatról volna szó. DU CANGE VIII, 126: *torcimannus* 'interpres' adatot összeveti az olasz *torcimanno*-val. A *torcimannus* arab eredetű szó a közép-latinban. Arab eredetije, a ترجمان *terjuman* különben igen elterjedt a legkülönbözőbb balkáni, keleteurópai, sőt nyugati nyelvekben is; vö. MIKLOSICH, Die türkischen Elemente: DWAU. XXXV, 175 s. v. *terdzuman*.

¹⁾ A török *tilmäči* előfordul pl.: ujj. *tilmäči* 'Dolmetscher' (RADL. III, 1390), továbbá F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 19, 9 (*tlmči*); TORU HANEDA: Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 6 (1932): 4, 6 (*tilmäči*). E szónak számos változata ismeretes a törökben és a törökből származó különböző nyelvi adatok közt. Leb. *tilbäc*, küer. *tilbäc*, szag., kojb. *tilbäs* 'der Dolmetscher, Übersetzer' (RADL. III, 1389) | kacs. *tilbäs* (uo.) | csag. *tilmänč* (i. h. 1390) | tel., alt. *tilmäč* (uo.) | bar. *tilmäč* (uo.) | kirg. *tilmäš* (uo.) | түm. *tilmac* (i. h. 1334) | kar. T. *tolmač* (i. h. 1205) | kar. L. *tolmac* (uo.) | oszm. *dilmač* (i. h. 1770). Az itt leginkább előforduló *-mäč*, *-mäč*, *-mäč* összetett képzőről I. DENY, Gram. Turque 579—80 és ZAJĄCZKOWSKI, Suffiksy 94. A mélyhangú alakokban az *i ~ o* (*u*?) változat magyarázata az ú. n. Ablaut-szerű váltakozások körébe tartozik. A bolgár, horvát, orosz, lengyel, cseh, oláh stb. kölcsönzavakról vö. MIKLOSICH, Die türkischen Elemente: DWAU. XXXV, 177. A besenyő *tolmač*-ról: NÉMETH: MNy. XVIII, 5—6.

keztetett ki. A fentebb idézett török adatok ismerete nélkül könnyen mongolnak minősíthetné valaki ezt a megfejtést (ezt egyesek meg is tették), a valóságban azonban eddig egyetlenegy kétségtelenül helyes t'o-pa szómagyarázatnak sem sikerült megállapítani kizárólagos török vagy mongol jellegét. Vö. a kezdetben világosan törökös jellegűnek tartott t'o-pa *k'o-po-čen* 'kapus' mongolos lehetőségeit: LIGETI: MNy. XXX, 207—8.

Minden valószínűség szerint kapcsolatba hozhatók a török-mongol szóval a következő uráli adatok.

Finnugor: finn *kiele* 'nyelv' | lappS. *kēella* 'ua.' | lappN. *giellä* 'ua.' | mordv. *k'el, k'el'* 'ua.' | votj. *kyl* 'nyelv; szó' | zürj. *kyl* 'nyelv; beszéd; szó' | vog. *kēl* 'szó; hír' | osztj. *kēa* 'ua.' (SZINNYEI, NyH. 23). Csuvas jövevény a cser. *kalašaš, kalasen* 'sagen, erzählen' | *kelesäs, kelem, küläsem* 'sprechen, reden' (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 140).

Szamojéd: Jen. *siodo, sioro* | Jur. *še* | T. *sieja* | OS. *šē, ši, sie, se* | K. *ši-kä* | Koib. *seka, siul*. Vö. SETÄLÄ, Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu. XXX, 5:53; PAASONEN, Beiträge: KSz. XV, 130—1. PAASONEN szerint a szamojéd szavak a finnugor megfelelőkhöz vagy a mongol *kelen*-csoporthoz tartoznak; figyelemreméltók a Jen. *siodo, sioro* szóval feltételesen összekapcsolt tungúz adatok is (*čole, čoli, čola* 'Zunge').

20. csuvas *täxlan* 'Zinn; Blei'.

A csuvasban az 'ón, ólom' jelentésű szó a következő alakokban ismeretes: *täxlan, təkkan* (AŠMARIN), *tuxlan* (ZOLOTNICKIJ), vö. GOMBOCZ: NyK. XXXVI, 155 | *täxlan, toxlan* 'ón, ólom', *šurä* t. 'ón', *xurä* t. 'ólom' (PAASONEN, Csuv. szójegyz. 164) | *täxlan* 'олобо' (НИКОЛ'СКИ 361), *xura täxlan* 'свинец' (i. h. 497).

A törökségben nincs megfelelő egyezés, tudtommal a finnugor nyelvekben sem ismeretes hasonló alakú és jelentésű szó, viszont kétségtelenül ide tartoznak a következő adatok.

Mongol: Hua ji ji jü *t'u-ul-qan* 'ón' | régi irod. mong. *tobalya* (VLADIMIROV, Sravn. gr. 205, 226) | irod. mong. *toyulyan* 'étain, plomb' (Kow. III, 1809); *qara* t. 'plomb'; *čayan* t. 'étain' (uo. és 1810) | *khalkha točölök, točölčö* (VLADIMIROV i. h.) | burját *tähuguy, tühuguy, tülga* 'Blei' (CASTRÉN, Burj. 151); *cagan tölga, sagan tülga* 'олобо' (ПОДГОРБУНСКИ 189), *xara tölga, tulgun, tülga* 'свинец'

(i. h. 273) | barga burját *tʉqlūġ* 'Blei' (POPPE: AM. VII, 375) | durbut beisze *twyŷlyä* 'олобо' (RUDNEV 129) | harcsin *t'öläġ* 'ön' (saját feljegyzésem) | ognut *t'ogölġv* 'ua.' (saját feljegyzésem) | dahúr *t'oynv* 'ua.' (saját feljegyzésem).

Mandzsú-tungúz: mandzsú *toxolon* 'Zinn, Blei; олобо' (GABELENTZ 201; ZACHAROV 738) | olcsa *toxorgo* | goldi *toxolgo* (SANŽEEV, Paralleli 694).

21. csuvas *səmza* 'Nase'.

A csuvas változatok a következők: *səmza* 'orr' (AŠMARIN), *sómza*, *šemza* (MUNKÁCSI), *sumza* (ZOLOTNICKIJ), vö. GOMBOCZ: NyK. XXXVI, 147; *səmza*, *somza* 'orr; állati orr (pl. kutyáé, macskáé, disznóé), madár-orr, csőr' (PAASONEN, Csuv. szójegyz. 119); *samsä* 'hoc' (NIKOL'SKIJ 366).

E csuvas szót — kérdőjellel kísérve — GOMBOCZ, majd utána PAASONEN (i. h.) alt. *tumčuuq*, ujjg., csag. *tumšuuq* 'die Nase, der Schnabel' szóval egyeztette. Ezt az egybevetést RAMSTEDT: NyK. XLII, 235 nem fogadja el, helyette mongol megfelelést javasol (ismétli POPPE: KCsA. II, 76 is). A mongol adatok a következők: irod. mong. *samsa* 'cartillage des deux narines' (Kow. II, 1318) | irod. oirat. *samsa* 'обе половины лица, облик' (POZDNEEV 147) | kalmük *samsä*, *samsa* 'orrcimpa' (RAMSTEDT, i. h.) | khalkha *samsv*, *sams^ae* 'ua.' (uo.) | gorlosz *samsä* 'переносье' (RUDNEV 118) | belső-mongóliai nyelvjárások *samsa* 'ноздры' (uo.) | durbut-beisze *tamta* 'ua.' (i. h. 124).

22. csuvas *šürłəzen* 'Bandwurm'.

Az egybevetés MUNKÁCSITól származik (NyK. XX, 471, XXI, 41, 129), a világosan nem odatartozó tat. *čewélčan*, *čewälčan* 'giliszta' | csuv. *šėbėlžan* | csag. *jüljän* | oszm. *soyuljan* 'giliszta' adatokat kirekesztve, a következőképpen állíthatjuk össze a csuvas szó változatait és rokonságát (a csuvas és mongol szót egyeztette PAASONEN, Csuv. szójegyz. 242 is).

Csuvas *šürłəžan* 'hangya' (MUNKÁCSI: NyK. XXI, 44); *šürłəzen*, *šürłəžan* 'galándféreg, bélgiliszta' (PAASONEN, i. h. 144); *šėvėrėlyėn* 'ГЛИСТ' (NIKOL'SKIJ 73). Csuv. > cser. *sösän* 'Bandwurm', *sösän*, vö. RÄSÄNEN: MFSou. XLVIII, 199.

Mongol: Hua ji ji jü *ši-ro-qal-čün* 'hangya' | irod. mong. *siryuljin* 'fourmi' (Kow. II, 1530) | irod. oirat. *šoryoljin* 'мыравей';

(POZDN. 174) | burját *šorgoldey*, *šorgolžey* 'Ameise' (CASTRÉN, Burj. 140); *šorgolžin*, *šorgolžin*, *surgalžin* 'mypabeñ' (PODGORBUNSKIJ 160); alar-burját *šoryölžöy* (VLADIMIROV, Sravn. gr. 182) | khalkha *šoryölji* (uo.) | monguor *šiorcuobžin* 'fourmi' (DE SMEDT—MOSTAERT 397) | ordosz. *surgüldži* 'ua.' (uo.).

M á n d z s u - t u n g ú z : tunguz *tergöldei* 'Ameise' (CASTRÉN, Tung. 89) < mong.

VLADIMIROV i. h. szerint a mongol szó a mong. *siryu-* 'ramper à travers, se glisser en rampant, sauter à travers, passer à travers' (Kow. II, 1529) származéka, ez utóbbi mongol szóval pedig a kirg. *sirya-* 'schlüpfrig sein' igét egyezteteli. Feltűnő, hogy a mongol szókezdő *š*-sel szemben *ś*-, sőt *s*- található a csuvas adatokban, holott — függetlenül a kölesöznéstől — itt is *š*-t várnánk (ez az ú. n. részleges csuvas—mongol hangtani egyezések egyik igen fontos esete). Nagyon valószínű, hogy a csuvas szavak nem is függenek össze a mongol adatokkal, hanem más, török igék hasonló származékai. A VLADIMIROV-féle etymologia szempontjából igen tanulságos az oszm. *soyuljan* 'was tief eindringt (Wurm)' < oszm. *soq-* 'hineinstecken, durchbohren'; csag. *soyulcaq* 'Wurm' (RADL. IV, 531). Jelentésanilag persze nem ez, hanem inkább a tör. *jılan* 'kigyó' < *jil-* 'csúszeni' magyarázza meg a mong. *siryuljin* < *siryu-* egybevetést. RAMSTEDT származtatása a mong. *sirui* 'föld'-ből nem meggyőző.

23. csuvas *šül'üvés* 'hiúz'.

A csuvas szót ZOL. és VIŠN. után idézi MUNKÁCSI: NyK. XXI, 118; sem PAASONEN, sem AŠMARIN, vagy NIKOL'SKIJ nem ismeri. Ez a szó a csuvason kívül egyéb török nyelvekben is ismeretes: kirg., kún *šiläüsün* 'der Luchs' (RADL. IV, 711) | kaz. *šaläüsən* | bask. *šäläüsän* (vö. MNy. III, 218) | ujb. (Ujb.-kínai Szót.) *šiläsün* 'der Leopard' (i. h. 1078) | tel. *šülüüzün* 'der Luchs' (i. h. 1111). E kései ujb. és teleut adat mongol jövevény szókezdő *š*-e miatt.

Mongol: irod. mong. *šilegüsün*, *šilügüsün* 'le lynx, le loup-cervier' (Kow. II, 1494) | burját *šilähuy*, *šilähun*, *šiläse* 'der Luchs' (CASTRÉN, Burj. 139); *šilüsün*, *šilügün* 'Felix lynx' (PODGORBUNSKIJ 268) | gorlosz *šilüs* 'пыль' (RUDNEV 159) | monguor *šēlie* 'lynx' (DE SMEDT—MOSTAERT 374) | ordosz *šölüs* 'ua.' (uo.). Mongol jövevény a mandzsu *šilun*, *šulun* 'Luchs' (GABELENTZ 178; ZACHAROV 607, 686; SANŽEV, Paralleli 692). MOSTAERT i. h. írásjegy nélkül még egy kínai

ši-lie szót is közöl, melyet forrásaimban nem talállok, nyilván kínai tájszó és idegen jövevény.

A szókezdő mássalhangzó pontosan úgy viselkedik, mint az előbbi *sürlazen* esetében: köztörök *s-* és mongol *š-*sel szemben csuvas *š-*.

24. csuvas *sulaɣaj* 'bal, balog'.

A csuvas szó változatai: *sulaɣaj*, *sulaɣaj* (PAASONEN, CSUV. SZÓJEGYZ. 125), *sulaɣaj* 'ЛЕВИЙ' (NIKOL'SKIJ 192). Csuvas jövevény a mordvin *šulä-j* 'bal' (PAASONEN: JSFOU. XV, 2:53) és a cseremis B. *šola* 'bal', *šolaɣaj* 'balog' | P. GEN. *šola*, *šolaɣaj* 'balkéz' | KB. RAM. *šalaɣaj* 'bal'. baloldal, balra' (RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 211). Egyéb török előfordulások közt említenünk kell: csag. *solag* 'die Linkshand' (RADL. IV, 550) | oszm. *solag* 'ua.' (uo.) | kirg. *solaqai* 'ua.' (i. h. 551) | turki, tar. *solaqai* 'ua.' (uo.) | turki *solayai* 'ua.' (uo.). Mindezen szavakat mongolos jellegűeknek tekintik sajátos képzésmódjuk miatt, szemben a törökségben általában ismert és elterjedt *sol* 'bal' szóval.

A mongol megfelelők a következők: irod. mong. *soluyai*, *solayai* 'gauche (côté, main); la gauche; à gauche, du côté gauche; la main gauche, gaucher, gauchère' (KOW. II, 1401) | irod. oirat *soloɣoi* 'ЛЕВИЙ' (POZDN. 154) | khalkha *solɣö* 'ua.' (VLAD., SRavn. gr. 238) | burját *salagai*, *halgai* 'link' (CASTRÉN, BURJ. 133, 157); *salagai*, *ɣalagaj* 'ЛѢВША' (PODG. 148) | mongour *sorcū* 'gauche, qui est de travers' (DE SMEDT—MOSTAERT 354) | ordosz *sologö* 'ua.' (uo.) | dahúr *sologói* 'bal' (IVANOVSKIJ 48, mongol jelzéssel). Mongol (burját) jövevény a tungúz *salagai* 'links' (CASTRÉN, TUNG. 91).

Ezzel végére is értünk a feltehető csuvas-mongol egyeztetéseknek, melyek, mint láttuk, nemcsak szerény számukkal tűnnek fel, hanem egy két esetben bizonyos nehézségekkel is. A fenti egyeztetések közt azonban bizonyára akad olyan is, amely helytálló, és a csuvas szó közvetlenül vagy közvetve valóban mongol forrásból ered. Csak az a kérdés, hogy ilyen természetű szókincsbeli egyezés alapján beszélhetünk-e huzamosabb csuvas—mongol nyelvi együttéléstről. Annak az eldöntéséhez, vajjon nem kell-e sajátosan megítélnünk a csuvas nyelv mongol elemeit, arra kell világos feleletet kapnunk: mint vagyunk a mongol jövevények kérdésével a többi török nyelvet illetőleg?

Sajnos, a kérdés fontossága ellenére sem rendelkezünk még-csak megfelelő előmunkálatokkal sem ahhoz, hogy részletekre kiterjedő feleletet adhassunk erre a pontra. Mindössze VLADIMIROVnál (Tureckie elementy v mongol'skom jazyke: ZVOIRAO. XX, 183—4) találunk néhány idevonatkozó vázlatos megjegyzést. E szerint a törökben mongol elemek csak szórványosan találhatók és azok sem túlságosan jelentékenyek. A legrégebb türk és ujjur emlékekben egyáltalán nincs mongol jövevény (kivétel a *tarqat*-eset), a mongol-kori ujjur és egyéb török írásos emlékekben is igen ritkák az ilyenek (*tüšümen*, *josun*, *elči*, *taruqa*). A csagatájban és az oszmánliban már meglehetősen nagy a mongol elemek száma, a legtöbbje katonai műszó (*qaraul*, *jasaul*, *jasal*; a *-γul* képző általában; *yar* 'szárny' ebben: *onğyar*, *solyar*; *olja* 'hadizsákmány'). Legnagyobb számmal azokban a török nyelvjárásokban fordulnak elő, amelyek ma is érintkezésben állnak, vagy egykor érintkezésben állottak a mongollal, mint az altaji, kirgiz, telengut, urjanchai.

Úgy látjuk, hogy a VLADIMIROV kifejtette nézetet néhány pontban módosítanunk kell; felfogásunkat talán nem lesz felesleges minden esetben néhány példával is megtámogatnunk.

Mindenekelőtt a mongol jövevények kérdésében a nagy forduló-pont a XII. század: a mongolok megjelenése, hatalmuk és nyelvük terjedésének kezdete. Ettől az időtől fogva igenis számottevő a mongol hatása a török nyelvekre és nyelvjárásokra, s ez a hatás mindjárt kezdetben is érzékelhető.

A mongol-kori török nyelvek közül első sorban a csagatájt kell említünk, amely mongol elemeit illetőleg számra és jelentőségre valamennyi egyéb régi és ma élő török nyelvet messze felülmul. Amikor erre rámutatunk, nem mulaszthatjuk el, hogy nyomatékosan fel ne hívjuk a figyelmet a csagatáj nyelvű emlékeknek a mongol tanulmányok szempontjából való nagy jelentőségére: a gazdag, közvetett nyelvi anyagon kívül rendkívül becsesek e források a mongol-kori történet és különösen társadalmi szervezet, intézmények fejlődésének kutatásához is. Ime néhány jellegzetes mongol jövevény a csagatájban (PAVET DE COURTEILLE): *arun* 'jó, tiszta' ~ mong. *ariγun* | *öböčün* 'betegség' ~ mong. *ebedčün*, *ebečün* | *öböšün* 'legelő; zöld v. száraz takarmány' (Šejx Sul. szótárában ezt az adatot KÜNÖS helytelenül *obosun*-nak olvassa) ~ mong. *ebešün* | *ula* 'magas hegy' ~ mong. *ayula* | *unaqan* 'csikó, csacsi' ~ mong. *unayan* | *itawun* 'fogolymadár' ~ mong. *itaγun* | *ülčiken* 'szamár' (KÜNÖSNÁL

rosszul: *ülčikjan*) ~ mong. *eljigen* | *imel* 'nyereg' ~ mong. *emegel* | *tawulqa* 'sisak' ~ mong. *duyulya* | *yašun* 'keserű' ~ mong. *yašiyun* stb.

A mongol-kori, főleg kései mongol-kori ujjur, ill. ujjur írásos emlékekben is igen sok a mongol jövevény. Például vehetjük az ú. n. Ming-kori kínai-ujjur szótárat, amellyel annak idején KLAPROTH foglalkozott bővebben, de amely iránt az érdeklődés napjainkig nem szűnt meg. Ide tartozik szókinés szempontjából az ismert, többször kiadott és magyarázott ujjur írásos Oγuz-monda is, melynek a Ming-kori szótárral való egyéb összefüggéseire PELLLOT: T'oung Pao XXVII, 358 mutatott rá. Néhány példa ebből a szókinésből: *älinčük-i* (az -i birtokos személyrag) 'ös' ~ mong. *elünče, elünčüg* | *bärkä* 'nehéz' ~ mong. *berke* | *bülien* 'langyos' ~ mong. *böliyen* | *kürien* 'tábor' ~ mong. *küriyen* | *qačura* 'fenyő' ~ mong. *qačura, qačura* | *qubur* 'koboz' ~ mong. *qoγur* | *mayat* 'valóban' ~ mong. *mayad* | *manan* 'kőd' ~ mong. *manan, manang* | *mürän* 'folyó' ~ mong. *mören* | *tüšimäl* 'miniszter' ~ mong. *tüsimel* | *čäbär* 'tisza' ~ mong. *čeber* | stb.

Néhány példát még a künban is találunk: *magat* 'certus sü' (CC. 59r°) ~ mong. *mayad* | *botang vl colzge* (KUUN, CC. 137) 'Schate' ~ mong. *budang* | *egazi* 'néne' (KUUN, CC. 114) ~ mong. *egeči*. A kipcsakban (HOUTSMA) mongol eredetű kétségtelenül a török nyelvekben később is olyan gyakran előforduló *dünen* 'négyéves ló' ~ mong. *dönen* (= *dörben*) | *qunan* 'hároméves csikó' ~ mong. *γunan* (= *γurban*), valószínűleg mongol az *oi* 'völgy' is ~ mong. *oi* 'erdő, csalit'.

A mai török nyelvek közül említjük a jakutot, melynek mongol elemeiről — általánosságban ugyan — többször szó volt. Valóban, igen nagy számmal találunk mongol jövevényeket a jakutban, íme néhány példa (BÖHTLINGER): *oγočo* 'csónak' ~ mong. *ongyoča* | *uor* 'harag, indulatosság' ~ mong. *ayur* | *üöskä* 'keletkezni' ~ mong. *egüške* | *kölösün* 'izzadság' ~ mong. *kölösün* | *kuorčax* 'koporsó' ~ mong. *qayurčay* | *χatīr* 'kasza' ~ mong. *qatuyur* | *χaysār* 'orr' ~ mong. *qangsıyır* | *tasīr* 'ostorozás, vesszőzés' ~ mong. *tasiyur* 'ostor' | *sobuo* 'gyötrődni' ~ mong. *joba-* | *säbär* 'tisza, takaros' ~ mong. *čeber*. Ha pontosan átvizsgáljuk a jakut nyelv mongol elemeit, azt látjuk, hogy semmi okunk sincs külön jakut—mongol érintkezést feltenni, mert a mongol nyelv hatása ez esetben sem terjedelemben, sem jelentőségben (korban) nem különböztethető meg attól a hatástól, amelyet a mongol nyelv, ill. nyelvjárások általában az ú. n. szibériai török nyelvekre gyakoroltak.

A szibériai török nyelvek mongol jövevényei monográfiát érdemelnének (éppúgy mint külön a jakutéi is); ezek a jövevények nemcsak nagy számukkal, hanem szókészletli és hangtani fontosságukkal is egyaránt méltók figyelmünkre. A sok jövevény közül néhány példa: (RADLOFF, Wb., CASTRÉN, Versuch): *kojb.*, *szag.*, *kacs.*, *küer.* *ür*, *ür* 'régen, régóta' ~ mong. *egür* | *alt.*, *tel.*, *kumand.* *öböyö* 'öreg, aggastyán' ~ mong. *ebügen* | *tel.* *öböyön* 'ös' ~ mong. *ebügen* | *alt.* *äljigän* 'szamar' ~ mong. *eljigen* | *alt.*, *tel.* *älä* 'világos, pontos' ~ mong. *ile* | *tel.*, *kojb.*, *szag.* *ilädä* 'elég' ~ mong. *eliyede* | *tel.* *ülam* 'idővel' ~ mong. *ulam* | *alt.*, *tel.*, *leb.*, *bar.*, *tob.* *alagan* 'tenyér' ~ mong. *alayan* | *tel.* *arčür* 'kendő, zacskó' ~ mong. *arčiyul* | *alt.* *alaga* 'kalapács' ~ mong. *aluqa* | *alt.*, *tel.* *amtan* 'ízlés' ~ mong. *amtan* | *tel.* *ärü* 'fájdalom, fáradság' ~ mong. *eregüü* | *kojb.* *ikärä* 'iker' ~ mong. *ikeri* | *karag.* *üläger* 'mese' ~ mong. *üliger* | *kojb.* *kömeskü* 'szemlödök' ~ mong. *kömüske* | *kojb.* *kuragan*, *karag.* *huragan* 'bárány' ~ mong. *quriyan* | *kojb.*, *karag.* *talai* 'tenger' ~ mong. *dalai* | *kojb.* *tölön* 'lép' ~ mong. *deligün* | *karag.* *burö* 'bűn, véték' ~ mong. *buruyu* | *kojb.* *szag.* *sünä* 'lélek' ~ mong. *sünesün* | *alt.*, *tel.*, *leb.* *küi* 'szél; levegő, lélegzet' ~ mong. *kei* | *tel.* *qälqa* 'a jurtt fa-ajtaja' ~ mong. *qayalya* 'ajtó' | *tub.*, *sór* *qälqa* 'istállóajtó; ajtó (mesében)' ~ mong. *qayalya* | *alt.*, *tel.*, *leb.* *šili* 'üveg, üvegedény' ~ mong. *sil* < *tib.* *šel* | és még rengeteg más.

A középázsiai török nyelvekben már kevesebbet találunk, de számuk még mindig nem megvetendő. A turkiban ilyenek (SHAW): *čayan* 'kinai eredetű téli ünnep' ~ mong. *čayan sara* 'az első hó, az újév hónapja, ünnepe' | *dünän* 'kétéves' ~ mong. *dönen* | *dalü* 'váll' ~ mong. *dalü* | *solaxai* 'balkezes' ~ mong. *soluxai* | *qangšar* 'orrcsont' ~ mong. *qangšiyar* | *qamtu* 'együtt' ~ mong. *qamtu* | *qošun* 'sereg' ~ mong. *qošiyun* | *qunan* 'három éves' ~ mong. *γunan* | *manglai* 'homlok' ~ mong. *manglai*, *mangnai* | *arya* 'mód, segítség' ~ mong. *arya* | *tobči* 'gombsor a ruha mellső részén' ~ mong. *tobči* 'gomb' és még sok más. A kirgizből és a karakirgizből kimutatható mongol elemek közül valók (RADLOFF, Wb., ALMÁSSY): *kirg.* *alagan* 'tenyér' ~ mong. *alayan*, *karakirgizből* az *ölong* 'szijacsok a nyereg jobb oldalán' ~ mong. *olong* | *maral* 'cervus eustephanus' ~ mong. *maral* | *kunan* 'hároméves ló' ~ mong. *γunan* | *šuru* 'korall, ékszer' ~ mong. *siru*, *bsiru* 'korall' < *tib.* *byi-ru*, *byu-ru* stb.

A mongoloktól távolabb eső területeken a török nyelvek mongol elemei egészen más képet mutatnak. Egy-egy nyelvjárás-

ban csak néhány akad belőlük, s a legtöbbször azok sem jövevény-szavak, hanem más nyelvek közvetítésével kerültek oda (vándorszavak). A jövevények és vándorszavak e csoportjába sorolhatjuk pl. a baskír (PRÖHLE) *burtü* (at) 'kékesszürke (ló)' ~ mong. *bürte* | *dunän* 'négyéves mén' ~ mong. *dönen* | *kunan* 'hároméves mén' ~ mong. *yunan*. A balkárban (PRÖHLE): *maral* 'szarvas' ~ mong. *maral* | *nöger*, *nögör* 'barát, társ' ~ mong. *nökür* | *ojmaq* 'gyűszű' ~ mong. *oyi-varrni*. A kumükben (NÉMETH) pl. a *guren* 'karám' ~ mong. *küriyen* | *čida-türni* ~ mong. *čida*. A kazáni tatár nyelv mongol elemei közül való (BÁLINT): *kítat* 'nankin-selyemszövet' ~ mong. *kitad* 'kínai' | *selä-üsen* 'hiúz' ~ mong. *silegüsün* | *mañyaj*, *mañaj* 'homlok' ~ mong. *manglai*, *mangnai* | *malaxaj* 'füles sapka' ~ mong. *malayai*. Az oszmáli-török mongol elemei és vándorszavai közül emlitsük most pl. a következőket: *širü* 'négyyszögletű asztal' ~ mong. *sirege* | *dunan* 'hároméves ló vagy teve' ~ mong. *dönen* | *kijim* 'páncél' ~ mong. *kejim* | *tuyulya*, *tulya* 'sisak' ~ mong. *duyulya* stb. A krimiben közismerten mongol eredetű a híres *qalya*, mely a mirza után következő rangot jelentette a krími khánság idejében, s amely nem más, mint az irod. mong. *qayalya* szó nyelvjárási mása.

Figyelmünk a török nyelveknek különösen erre az utolsó csoportjára irányul, amikor a csuvas nyelv mongol elemeit akarjuk mérlegelni. Közelfekvő a gondolat, hogy a mai csuvas nyelv csekélyszámú mongol jövevényeit és vándorszavait sem igen magyarázhatják másként, mint pl. a kazáni tatár, a baskír, vagy a kumük hasonló elemeit.

Sokkal súlyosabb kérdés elé állít bennünket a török nyelvek mongol-kor előtti mongol elemeinek a kérdése. Mielőtt az altaji nyelvtörténet prehistorikus bizonytalanságába kalandoznánk el, a mongol-kor előtti török nyelvemlékekben kell széttekintenünk, és fontolóra kell vennünk azokat a történeti török—mongol érintkezéseket, melyek ezt az időpontot megelőzték.

Ebből az időből egyik legfontosabb forrásunk Kāšyari szótára. Sajátságos, hogy olyan jellegzetesen mongol eredetű szavakat nem találunk benne, mint amilyeneket az előbb tárgyaltunk. Egyetlenegy szóval kapcsolatban vetettek fel eddig mongol etimológiát, ez a *mat* 'so', melyet PELLISOT: T'oung Pao XXVII, 357 a mongol *mayad*-dal egyeztetett. A szó a törökségben eddig is több nyelvjáráásban volt ismeretes, ezek mongol eredete, fiatalalabb kora teljesen kétségtelen. A főbb adatok:

Tel. *mat* 'ehrlich', *treu*, *ernst*; *genau*, *deutlich*' (RADL. IV, 2043) | kar. L. *mayat* 'dass nur nicht' (i. h. 2001) | szag., sór, ujk. (Ujg.-kin. Szót.) *mayat* 'wahrhaft, richtig, gut, tüchtig, ehrlich' (uo.). A mongol megfelelők: irod. mong. *mayad* 'effectivement, en effet, positivement, en vérité, réellement, vraiment, exactement; certitude, détermination; réalité, réel, vrai, véritable' (Kow. III, 1981) | irod. oirat *mayad* 'действительно, очевидно, ясно, точно' (POZDN. 230) | khalkha *mayät* (VLADIMIROV, SRAVN. gr. 229) | burját *magat* 'freilich' (CASTRÉN, Burj. 172) | durbut-beisze *mayat* 'действительно, поистине' (RUDNEV 102) | bait *mād^ak-ugö* 'без сомнения, безошибно' (VLADIMIROV, i. h. 236) | dahúr *mayducuē* 'kétségtelenül; persze' (saját feljegyzésem).

Egyéb, mongol eredet gyanújába hozható adatot nem igen találunk Kāšyarínál, kivéve néhány ú. n. mongol többesraggal ellátott névszót. Ilyen mongol többesszámú szavak igen korán — már az orkhoni türk, továbbá a legrégebb ujkur emlékekben — megjelennek a török szókinszben. A legismertebb esetek a következők:

türk, ujk. *tigit*, *tigillär* | Kāšy. *tigin*, többese *tigit*, *tigillär* 'Knecht, dann Söhne der Chakane'; vö. NÉMETH, HMK. 294-5;

csag. *albayut* 'der Held' (RADL. I, 433) | ujk. *alpayut* (RADL. helytelenül *albayut* olvasatot ad) (uo.) | Kāšy. *alpayut* 'Held, Vorkämpfer' | kaz., kar. L. T., kún *alpaut* 'Edelmann, Gutsbesitzer, Gutsherr' (RADL. I, 430) | csuv. *ulbut* 'úr, úriember' (PAASONEN 192) | <*alp*. A RADL. idevonta tob. *alpayit* 'der Tributzahlende' (i. h. 431) mcngol jövevény; vö. irod. mong. *albayu* 'sujet, esclave; domestique, valet; suite, cortége' (Kow. I, 84);

ujk. *bajayut* 'Begüteter' (BANG—GABAIN, Anal. Ind.); *bajayutlar* (F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 36, 97) < tör. *bai*, mong. *bayan*;

Kāšy. *urayut* 'Frau' | ujk. *urayut* (RADL. I, 1652) | csag. *uraut*, *urawut* (i. h. 1651, 16);

türk, ujk. *tarqat* (THOMSEN: MSFOU. V, 115; RAMSTEDT; JSFOU. XXX, 3: 57) > *tarqan*;

türk *šadapit* (THOMSEN uo.) < ? *šad*;

türk, ujk. *išbaras* (RAMSTEDT uo.);

? csag. *bilgät* 'nouvelles' (PöC. 190) < *bilgä* | *bigät* 'les chefs, les officiers' (i. h. 188) < *big*.

E szavakban található *-t*, ill. *-s* mongol többesszám-jel voltát korán felismerték, pontosabb magyarázatát adni PELLIOU kisérelte meg. Szerinte ezeket a mongolos sajátságokat az orkhoni türkök

örökölték politikai elődeiktől, a mongol nyelvű zsuán-zsuán-októl, akiknek nomád birodalmában sokáig éltek mint békés alattvalók. Amikor pedig felülkerekedtek, s egykori uralmuk helyére léptek, a zsuán-zsuán-oknak már kialakult nomád államszervezetét csaknem teljesen átvették, sok intézménynek régi nevét is megtartották. Így volna magyarázandó, hogy elsősorban méltóságnevekben, tiszteleti címekben maradtak meg a régi mongol többes-jelek, melyek a türk talajon elvesztették régi funkciójukat, és egyesszámú nevekként kezeltettek, ilyen pl. a *tigütlär*, *bajayutlar* stb. kettős többesszáma. Ez a mongol nyelvű nép, mely Közép-Ázsiában bizonyos időben (IV—VI. század) valóságos nagyhatalmat jelentett, könnyen befolyást gyakorolhatott egyes török törzsek nyelvére is (egyik-másikkal még közelebbi kapcsolatban állhatott mint későbbi riválisaival, a türkökkel). A török—mongol politikai és műveltségi kapcsolatokat követve, időben még tovább mehetünk visszafelé, egészen addig az időpontig, amikor az e népekre vonatkozó, vagy feltehetően vonatkozó kínai értesítések megkezdődnek. Azok között a török törzsek és népek között, amelyekkel e történeti időben az egyes mongol törzsek és népek érintkezésbe kerültek, természetesen lehettek bolgár-török nyelvűek is. Hogy jóval ez időpont előtt a még nem tagozódott, egységes mongol alapnyelv huzamosabb érintkezésbe került volna a bolgár-török alapnyelvel, az kizárólag nyelvészeti úton megfogható kérdés; ezen az úton azonban a megfelelő anyag vallomása alapján ezt a feltevést határozottan el kell utasítanunk.

Ezek után mongolos jövevényszavainkra vonatkozó vizsgálódásunkat a következőképen foglalhatjuk össze:

1. Ú. n. mongolos jövevényszavaink közül a mongolosságnak még csak gyanújába sem kerülhet: *bodor* (valószínűleg finnugor eredetű), *tömlő* (magyar származék), *érdem*, *ildom*, *ok*, *kölcsön*, *homok* (kifogástalan török magyarázat), *boglya*, *gödény* (török eredetűek, de bizonyos részletek még tisztázandók). A törökből is megmagyarázható az *öböl* (a magyar szóvég sehogysem világos). Nem magyarázható meg a mongolból: *erkölcs*, *harang*, *tulbó* (a török magyarázat sem kielégítő).

2. A mongolosság feltevését nem vethetjük el fenntartás nélkül három szóval kapcsolatban, melyek megfelelőit ma csak a mongolból tudjuk kimutatni. Határozott véleményt ezekben az esetekben is csak akkor mondhatunk, ha a velük kapcsolatban felmerült nehézségeket sikerül tisztázni. Ezek: *dél* (a lambdacizmus feltehetően bol-

gár-török jövevényeinkben; egyesek u. i. ezt tagadják), *ige, ígér* (nehézségek a magyar szó körül), *ölyű* (a magyar szó feltehető forrásának jellegzetesen török alakja a ma ismert mongol szóval szemben).

3. A csuvasban vannak, a bolgár-törökben lehetnek mongol jövevények és vándorszók; huzamosabb bolgár-török (csuvas)—mongol nyelvi érintkezés feltevésére ezek azonban nem eleendőek.

4. Mongol nyelvekkel — már a mongol-kor előtt is — érintkeztek nem bolgáros, köztörök jellegű nyelvek is; épen ezért a magyar nyelv esetleges mongol eredetű vándorszavainak magyarázatához nem szükséges okvetlenül bolgár-török (csuvas) közvetítésre gondolni.

LIGETI LAJOS.

Szúnyog. E szavunk igen régi, s mai török megfelelőivel szemben (*singäk, sinäk, säk*) érdekes hangrendi eltérést is mutat, mégsem sorolhatjuk bolgár-török jövevényeink közé, mert a csuv. *šäna* arra mutat, hogy olyan őstör. *s*-szel van dolgunk, amelynek a csuvasban és a mongolban *š*-felel meg ugyanúgy, mint a bolgár-török eredetű magyar *sár, sárga, sárkány, söpör, serke, söreg* szavakban. (Vö. NÉMETH: MNy. XVII, 25.) A csuvas *š*-megtámogatására ma mongol megfelelőket is idézhetünk. Hua ji ji jü *ši-mo-'ul* 'légy' | POZDNEEV-féle Ming-kori szótár *šu-mo-'ul 'ua.'* | irod. mong. *šimayul, šimuyul* 'moucheron, mouche, petits insectes ailés' (Kow. II, 1503, 1505) | barga-burját *šomūt* 'Fliege' (POPPE: AM. VII, 374) | dahúr *šomöl'* 'szúnyog' (saját feljegyzésem). A tör. és mong. szó egymáshoz való viszonyát könnyű megvilágítani. A tör. *-k* képzővel szemben mongol *-yul* képzőt találunk. Az őstör. szóközépi *y*-nek bizonyos esetekben a mongolban *-m*-felel meg, vö. RAMSTEDT: NyK. XLII, 234—7, VLADIMIROV, Sravn. gr. 250—1. A 'légy' és 'szúnyog' jelentéstani kettősség az eddigi török adatok alapján is jól érthető; e szempontból különösen tanulságos a Káşyari-nál előforduló *singäk* értelmezése: 'bei den Städtern Mücken, bei den Nomaden Fliegen' (ed. BROCKELMANN 181). — Csuvas jövevény a cseremiszi *šära* 'Fliege; Mücke' | *šära, orä-šenga* 'Fliege' | *šärgä* 'Insekt', *arašä, ygä* 'Fliege', vö. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 207.

LIGETI LAJOS.